

**ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ
„НЕОФИТ РИЛСКИ“**

**ГОДИШНИК
НА КАТЕДРА
„ФИЛОСОФСКИ И ПОЛИТИЧЕСКИ НАУКИ“**

**ГОДИНА XIII
2023**

РЕДКОЛЕГИЯ:

Проф. д-р Борис Манов (главен редактор), Доц. д-р Антоанета Николова, Гл. ас. д-р Румяна Попова, Гл. ас. д-р Иво Минков
Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
Философски факултет, Катедра „Философски и политически науки“

EDITORS:

Prof. Dr. Boris Manov (Editor-in-Chief), Associate Prof. Dr. Antoaneta Nikolova, Chief Assist. Prof. Dr. Rumyana Popova, Chief Assist. Prof. Dr. Ivo Minkov
South-West University “Neofit Rilski”, Faculty of Philosophy, Philosophical and Political Sciences Department

МЕЖДУНАРОДЕН РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ:

Проф. дн Лазар Копринаров (ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград), Проф. дфн Валентин Канавров (ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград), Проф. дфн Иван Кацарски (ИИОЗБАН), Проф. д-р Диего Лучи (Американски университет в България – Благоевград), Проф. д-р Зоран Матевски (Университет „Св. Св. Кирил и Методий“ – Скопие), Проф. дн Мария Марчевска-Ритко (Университет „Мария Склодовска-Кюри“ – Полша), Проф. д-р Марко Форливези (Университет Габриеле д'Анунцио – Киети-Пескара), Проф. Хуан Хосе Падиял (Университет на Малага), Хаб. д-р Лидия Гузи (Национален университет на Ирландия), Ас. д-р Звиад Абашидзе (Държавен Университет в Тбилиси), д-р Слободан Янкович (Институт за международна политика и икономика – Белград)

EDITORIAL BOARD:

Prof. DSc. Lazar Koprinarov (SWU “Neofit Rilski – Blagoevgrad), Prof. DSc. Valentin Kanavrov (SWU “Neofit Rilski – Blagoevgrad), Prof. DSc. Ivan Katsarski (ISSK-BAS), Prof. Diego Lucci, PhD (American University in Bulgaria), Prof. Zoran Matevski, PhD (Ss. Cyril and Methodius University in Skopje), Prof. DSc. Maria Marczevska-Ritko (Maria Curie Sklodowska University – Poland), Prof. Marco Forlivesi, PhD (D'Annunzio University of Chieti-Pescara – Italy), Prof. Juan José Padial (Universidad de Málaga), Dr hab. Lidia Guzy (National University of Ireland), Assist. Prof. Zviad Abashidze, PhD (Tbilisi State University), Slobodan Jankovic, PhD (Institute of International Politics and Economics – Belgrade)

Годишникът на катедра „Философски и политически науки” при ЮЗУ „Неофит Рилски” – Благоевград, е научно-методическо списание. Целта му е да даде възможност за публикуване на резултатите от научните изследвания на преподавателите и докторантите от катедрата, както и да стимулира научните търсения и дискусии чрез представяне на материали на изявени учени в областите на философията и политологията от страната и чужбина. Заедно с това се цели и подпомагането на учебния процес и повишаване нивото на самостоятелната работа и творческите изяви на студентите.

The Yearbook of the Department “Philosophy and Political Sciences” at South-West University “Neofit Rilski” -, Blagoevgrad is a scientific and methodological periodical. The primary objective of the Yearbook is to serve as a platform for the department's faculty and doctoral students to disseminate their research findings, and to foster academic discourse by featuring contributions from distinguished scholars in the fields of philosophy and political sciences from Bulgaria and abroad. Concurrently, the Yearbook aims at facilitating the educational process and fostering the students' independent work and creativity.

В годишника се приемат материали, които отговарят на определените от редколегията на изданието изисквания и след рецензиране от независими рецензенти.

Изискванията към авторите се намират на последната страница на изданието.

ISSN 2683-0973

Университетско издателство „Неофит Рилски“,

Благоевград, 2023

South-West University Publishing House

Blagoevgrad, 2023

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР.....	6
INTRODUCTION.....	6

ГРАЖДАНСКО ОБРАЗОВАНИЕ CITIZENSHIP EDUCATION

Ирина Китова. Как се става добър гражданин в училище – няколко критични бележки върху прилаганите политики, стандарти и програми по гражданско образование.....	7
Irina Kitova. How to Become a Good Citizen at School – Some Critical Remarks on Civic Education Policies, Standards and Programs.....	7

Стела Дерменджиева, Тамара Драганова. Глобалната компетентност в контекста на компетентностния подход като необходимост и модел за устойчивост.....	18
--	----

Stela Dermendzhieva, Tamara Draganova. Global Competence in the Context of the Competence Approach as a Necessity and Model for Sustainability.....	18
--	----

Стела Дерменджиева, Тамара Драганова. Гражданското и екологичното образование – (не)предизвикана дигитална трансформация.....	28
--	----

Stela Dermendzhieva, Tamara Draganova. Civic and Environmental Education – an (un)provoked Digital Transformation.....	28
---	----

Венцислава Венчова. Гражданското образование и идеята за държавата, управлението и властта – коментар към учебник по „Гражданско образование“ за 12-ти клас.....	42
---	----

Ventsislava Venchova. Citizenship Education and the Concepts of State, Governance and Power – a Review on a 12 th grade Citizenship Education Textbook.....	42
---	----

ФИЛОСОФСКО ОБРАЗОВАНИЕ PHYLOSOPHY EDUCATION

Иво Минков. Философското образование.....	50
Ivo Minkov. Philosophical Education.....	50

Анета Тумбева. Методи на преподаване в часовете по философия. Размисли и споделен опит.....	55
--	----

Aneta Tumbeva. Teaching Methods in Philosophy Classes. Thoughts and Shared Experience.....	55
---	----

Даниела Дралева. Философията в новия учебен предмет СТЕМ-интеграция.....	60
Daniela Draleva. Philosophy in the New Subject STEM-Integration.....	60

ЕКОЛОГИЧНО ОБРАЗОВАНИЕ И ЗДРАВНА КУЛТУРА
ENVIRONMENTAL EDUCATION AND HEALTH CULTURE

Тамара Драганова, Милка Асенова. Институционална колаборация, взаимодействия и политики между РИОСВ и ВТУ в контекста на екологичното образование.....	69
Tamara Draganova, Milka Asenova. Institutional Collaboration, Interactions and Policies between RIOSV and VTU in the Context of Environmental Education.....	69

Десислава Илиева. За някои липсващи добри практики за подпомагане на усилията за ефективно приобщаващо образование в България	80
Desislava Ilieva. For Some Missing Good Practices to Support Efforts for Effective Inclusive Education in Bulgaria.....	80

УКАЗАНИЯ КЪМ АВТОРИТЕ	100
AUTHORS' GUIDELINES	100

ПРЕДГОВОР

Книжка XIII/2023 г. на Годишника на катедра „Философски и политически науки“, представя докладите от проведената на 20 и 21 април 2023 г. национална научна конференция – „Критичност и новаторство. Парадигми в обучението по философия и гражданско образование“. Конференцията се организира от Философския факултет на Югозападния университет „Неофит Рилски“, съвместно с Регионално управление на образованието – Благоевград.

Настоящото издание съдържа изследвания, свързани с актуални проблеми в областта на гражданското образование и различни негови аспекти. Авторите представят критично и експертно мислене, както и творчески поглед върху обучението по гражданско образование, като особено внимание се обръща на компетентностния подход, гражданското и екологичното образование, дигиталната трансформация в обществото, взаимодействието между държавата и обществото в контекста на гражданското образование, и други. Във втората част на годишника е представен дебатът за критичността и новаторството в модерното философско образование и възможностите за реализация на иновативни средства и подходи в обучението по философия. Книжката завършва с изследвания, посветени на екологичното образование и проблемите на здравната култура в национален мащаб.

По време на работата върху оформянето на книжка XIII на Годишника успяхме да обединим различни идеи, експлициращи по своеобразен начин тенденциите в приложението на творческо-изследователската и критическата парадигма в обучението по философия, гражданско образование и екологично образование.

Съставителите

Септември 2023 г.

ГРАЖДАНСКО ОБРАЗОВАНИЕ

КАК СЕ СТАВА ДОБЪР ГРАЖДАНИН В УЧИЛИЩЕ – НЯКОЛКО КРИТИЧНИ БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ПРИЛАГАНИТЕ ПОЛИТИКИ, СТАНДАРТИ И ПРОГРАМИ ПО ГРАЖДАНСКО ОБРАЗОВАНИЕ

Доц. д-р Ирина Китова, ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград
irinakitova@abv.bg

HOW TO BECOME A GOOD CITIZEN AT SCHOOL - SOME CRITICAL REMARKS ON CIVIC EDUCATION POLICIES, STANDARDS AND PROGRAMS

Assoc. Prof. Irina Kitova, PhD, South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad
irinakitova@abv.bg

Резюме: Процесът на придобиване на знания, умения и компетентности за пълноценно включване и активно гражданско участие в социалния, културния, обществен и икономическия живот на една държава би трябвало да са в постоянния дневен ред на всички институции, неправителствения сектор, професионалните сдружения, неформалните групи и гражданите. Ясно е, че за да бъдеш автономен и активен гражданин не е достатъчно просто да навършиш пълнолетие или да си плащаш данъците. Това е процес на приемане и споделяне на ценности, на осъзнатост и чувство за принадлежност, на формиране на отношение към света, на културна и национална принадлежност. Но дали убедително разписаните директиви, образователни стандарти, учебни планове и програми, и тяхното формално прилагане са достатъчни, за да формират у детето или младия човек увереност в собствените му качества и възможности, реалистична оценка за стойността на неговия принос към общност или общество и чувство за принадлежност, особено когато от детската градина, през училището до университета на практика липсват постоянни и решителни действия за създаване и мултиплициране на добри практики за реално стимулиране на гражданска активност? Гражданско образование, без постоянни усилия за включване и активно участие на децата и младите хора, е просто информационен пакет от добри пожелания.

Ключови думи: училище, образование, интердисциплинарност, гражданин, гражданска активност.

Abstract: The process of acquiring knowledge, skills, and competencies for full inclusion and active civic participation in the social, cultural, public, and economic life of a country should be a constant priority for all institutions, non-governmental organizations, professional associations, informal groups, and citizens. It is apparent that in order to be an autonomous and active citizen, it is not simply a matter of reaching adulthood or paying taxes. It is a process of adopting and sharing values, of awareness and a sense of belonging, of forming an attitude towards the world, and of cultural and national identity. Is it, however, sufficient that well-written directives, educational standards, curricula, and programs, and their formal implementation to enroot in a child or young person confidence in their own abilities, a realistic assessment of the value of their contribution to a community

or society, and a sense of belonging, especially when, from kindergarten to university, there is a practical lack of consistent and decisive actions to create and multiply good practices for the real stimulation of civic activity? Civic education that doesn't consistently involve and engage children and young people is just a collection of well-intentioned ideas.

Key words: school, education, interdisciplinarity, citizen, civic engagement.

Идеята за гражданско образование не е нова за България, въпреки че в различни периоди смяната на политическото управление тласка принципите, целите и съдържателния обхват на тази специфична образователна дисциплина в коренно различни посоки.

След 1989 г. има няколко важни момента в законодателните инициативи по отношение на гражданското образование, които следва да бъдат отбелязани. Гражданското образование е включено в една от осемте културно-образователни области (1) обществени науки, гражданско образование и религия), в които са групирани учебните предмети в Закона за степента на образование, общообразователния минимум и учебния план (2) като „всяка културно-образователна област осигурява взаимна връзка между отделните учебни предмети“ (Чл. 11. (2)). Тази стъпка остава по-скоро формална особено по отношение на гражданското образование и религията. Държавният образователен стандарт за гражданското образование е заложен в Наредба № 5 от 30.11.2015 г. за общообразователната подготовка (3), където в Чл. 3. (1) т. 11 и Чл. 6. (1), т. 11., е посочено като предметна област и разписано като основни параметри в Приложение № 11. За самостоятелния учебен предмет по гражданско образование за средна степен на образование, втори гимназиален етап, са разработени учебни програми за XI и XII клас, които влизат в сила от учебната 2020-2021 г. В наредбата са посочени следните специфични цели на обучението по гражданско образование, които са свързани с „изграждане на умения и нагласи за активно и конструктивно гражданско участие“ и „насърчаване на отговорно поведение за участие в обществения живот“, както и „изследване на същността, структурата и функциите на гражданското общество“ и „ориентиране в глобалните и регионалните процеси в динамично променящия се съвременен свят“ (Наредба № 5, Приложение № 11). По тази дисциплина са покрити всички девет области на компетентност за придобиване на знания и умения.

Следваща важна законодателна стъпка е приемането на Закон за предучилищното и училищното образование (4). На практика всички формулирани основни цели на предучилищното и училищното образование (Раздел III. Чл. 5. (1)) пряко реферират към съдържателния обхват на гражданското образование, което е обособено и като държавен образователен стандарт за по-широка предметна област, включваща „гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование“ (Чл. 22. (2), т. 8). Логично следва и специален подзаконов нормативен акт - Наредба № 13 от 2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование (5), както и Наредба за изменение и допълнение на Наредба № 13 от 2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование (6). Този „интердисциплинарен комплекс“ (според Чл.3. (1)) има като основни цели изграждането на автономни и активни личности (според Чл. 4. т. 1) и да подпомогне процеса на „функциониране на всяка

образователна институция като автономна, активна и саморазвиваща се общност“ (според Чл. 4. т. 2). Предвиждат се занимания, дейности и проекти по десет тематични области (Чл. 11. (1), Чл. 14, ал. 2).

Тук следва да се направи и първата важна критична бележка по отношение на усилията за провеждане на ефективно и качествено гражданско образование в училище. Установяването на необходимостта от държавно гражданско учение и възпитание в българската образователна система датира още от края на XIX и началото на XX век, като съществува авторска методическа и преводна специализирана литература и публикации по тази проблематика. Но след последните сериозни политически промени, тази необходимост е сериозно подценявана за доста продължителен период, съдейки по изключително бавното темпо на въвеждане на образователен стандарт по гражданско образование и обособяването на самостоятелна учебна дисциплина със съответните учебни програми за отделните класове. До преди три години гражданското образование е застъпено главно през дисциплината „Свят и личност“ (цикъл „Философия“) в XII клас и като дейности в часа на класа или извънкласни инициативи. Необходими са повече от 20 години, за да се стигне до момента, в който се разпишат проекти и приемат учебни програми за XI и XII клас, които да се интегрират в образователния процес. Тази ситуация може да се определи най-мекото като институционална незаинтересованост по отношение на смисъла, същността и необходимостта от изучаването на подобна учебна дисциплина, и то специално от млади хора на възраст, близка до пълнолетието им. Този образователен дефицит неизбежно ще даде отражение не само върху мотивацията за активното гражданско участие в обществения живот на цели поколения, но вече се отразява и на отношението към държавата и държавните институции, към всяка форма на обществен договор и обществен консенсус, към чувството за общност и за нация. Друг важен момент е свързан с очакването, че след такъв дълъг процес по утвърждаване на гражданското образование същността, целите, съдържателният обхват, знанията, уменията, компетентностите и дейностите, свързани с този важен аспект от образованието на децата и младежите, ще бъдат прецизирани и адекватни на съвремието. Така освен институционалният проблем, свързан със закъснелите действия по прилаганите държавни образователни политики, следва да се подложи на критичен анализ и самата концепция за гражданско образование в България.

Критичните бележки по същество ще бъдат насочени към някои аспекти на актуалните към 2023 г. държавни образователни стандарти и програми. В Закона за предучилищното и училищното образование от 2015 г., Раздел II. Училищна подготовка - същност и съдържание (в сила от 14.11.2015 г.) е посочено, че „в процеса на училищното образование може да се изучават и учебни предмети от областта на глобалното, гражданското, здравното и интеркултурното образование, предприемачеството, управлението на личните финанси и програмирането, защитата на родината, населението и околната среда, учебни предмети, които формират национално самочувствие, патриотичен дух и родолюбие в децата и учениците, като разширяват и допълват съдържание, което присъства интегрирано в други учебни предмети“ (Чл. 75. (5)). Този член намира пряк израз в самата Наредба № 13 от 2016 г. и в наредбата за нейното

изменение и допълнение от 2018 г., в които се обвързва обучението по четири предметни области в един „интердисциплинарен комплекс“ (Чл. 3. (1)), включващ гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование.

Сериозни въпроси повдига решението защо и как точно се обвързват тези области, изградена ли е логическа свързаност с останалите общообразователни учебни предмети (самостоятелни или с комплексен характер), осигурен ли е интегритет и надграждане в различните образователни етапи по линия на обособените тематични области, заложените цели, дейности и очакваните резултати. И най-вече, оценена ли е реалистично перспективата именно чрез гражданското образование и обхвата на целия интердисциплинарен комплекс, с придобиването на знания, умения, развитието на компетентности и чрез дейности стимулиращи активни личности, общности и общество, да се осигури приемственост на етапите на предучилищното и училищното образование и следващите житейски етапи от развитието и реализацията на младите хора. Например, проекти, които се изпълняват от ученици от различни възрасти, в които освен взаимодействие, интердисциплинарност и интерактивност се практикуват и форми на наставничество или неформално обучение, сътрудничество, споделени преживявания и т.н. Нещо повече, чрез заложените в нормативната уредба възможности за инициативи и проекти могат да се обвържат на практика различни области на знанието с професионални и екзистенциални полета. Може да се залагат дългосрочни дейности и практики, като се осигурява предаване на знания и умения, т.е. приемственост и участие. Тези възможности са подробно разписани в Чл. 17. (1, 2 и 3) на Наредба № 13 под формата на институционални политики за подкрепа. За съжаление, в рамковите изисквания за резултатите от обучението по гражданско образование (Приложение № 1 към чл. 14, ал. 2, т. 1 (Доп. - ДВ, бр. 80 от 2018 г., в сила от 28.09.2018 г.) по различните области на компетентност в различните етапи на обучение до първи гимназиален етап на средната степен, се забелязва известно разминаване между създадените възможности за планиране и организиране на обучение по този интердисциплинарен комплекс и очакваните резултати. Най-лесно това разминаване може да се забележи в подбора на глаголи, с които са описани знанията, уменията и отношенията, които ученикът трябва да придобие и развие, например, по толкова важна ключова област на компетентност каквато е „Права на човека“. Обобщена извадка за резултата от обучението е следната:

1. Предучилищно образование – да *описва* отношение и поведение, да *прави самооценка* на поведението си, да *разбира* последиците от нарушаването на правилата;
2. Начален етап на основна степен – да *познава* основните права на човека и права на детето и институциите за закрила, да *свързва* правата с отговорностите;
3. Прогимназиален етап на основната степен – да *познава* изборителното право в България, да *дефинира* основните права на детето и да *дава* примери за документи, институции и организации, които ги гарантират, да *оценява* различието в контекста на правата на човека;
4. Първи гимназиален етап на средната степен – да *познава* равнищата на публичното управление и дейността на местни властови институции, да *познава* правата на групи със специални нужди, да *разбира* правата на човека, да е

запознат с принципите и целите на електронното управление и да *може* да участва на практика в прилагането му за лични и за обществени цели.

Очевидно в процеса на обучение не се залага на активни глаголи, които биха насочили към и гарантирали активен и динамичен процес на обучение, в който учениците не просто получават еднопосочна информация по тематичния план на предвиденото учебно съдържание, която да възпроизвеждат, а да съучастват в сътрудничество чрез действие и преживяване. Такива глаголи могат да бъдат: *определя, изобразява, наименува, свързва, събира, подрежда, разиграва* или за прогимназиалните и гимназиалните нива *дискутира, обобщава, структурира, интегрира, ползва, прилага, демонстрира, практикува, илюстрира, преценява, съотнася, сравнява, преоценява* и т.н. И още *планира, организира, управлява, подготвя или създава, сътворява* и т.н.

За XI и XII клас гражданското образование е включено като специален предмет от общообразователната подготовка и са разработени специални учебни програми. И тук разминаванията със заложеното в Чл. 17 са относително идентични и очевидни. Ако останем в сферата на човешките и граждански права, отново можем да отчетем липсата на свързаност и надграждане по отношение на стимулирането на активност и взаимодействие.

За XI клас, в област на компетентност „Граждани, права и отговорности“, от ученика се очакват следните резултати: да *анализира* и *съпоставя* идеите за свободата, човешките права и гражданските права; да *разграничава* частна от публична сфера на обществения живот; да *изследва* казуси, свързани с нарушаване на правата на човека, и да *представя* аргументирани решения в писмен вид; да *оценява* обществени събития в страни от Европейския съюз и в други страни от позицията на правата на човека; да *осъзнава* необходимостта за лично участие и отговорност в демократичното вземане на решения на всички нива (Приложение № 17 към т. 17). За съжаление единствената компетентност, при която може да се предположи взаимодействие и разчупване на рамката на пасивната едноизмерност и еднопосочност, е сведена до писмена задача – да изследва казуси и да представя решения в писмен вид (Приложение № 17 към т. 17). Любопитен момент е, че като нови понятия са предложени „справедливост“, „равенство“, „права“ като комплексно понятие, „отговорност“, заедно с „Комитет на ООН по правата на детето“ или „гражданско неподчинение“ и т.н. (Приложение № 17 към т. 17). Дори и без да коментираме самия подбор, е наистина странно в XI клас тези понятия да се въвеждат като нови без специално уточнение за разширяване на значението или друго. В допълнение, недоумение будят и предложените нови понятия към темата „Гражданите, политиката и демокрацията“, сред които са например „личност“, „свобода“, „власт“, „демократия“, „гражданска общност“, „управление“, „самоуправление“, а също и вечно отсъстващата от българската образователна система „медийна грамотност“, която за този образователен етап е сведена до компетентност на ученика да „осъзнава възможностите на критическата публичност за противодействие на медийни манипулации и политически популизъм“ (Приложение № 17 към т. 17). Като цяло, базовата нормативна рамка за съдържателния обхват на това

специфично обучение на децата и особено на младежите не без основания може да бъде определена като фрагментарна и повърхностна.

Това се потвърждава и от учебната програма за XII клас, където в предложеното учебно съдържание като теми, компетентности като очаквани резултати и нови понятия, само веднъж се споменава понятието „права“ по отношение на общественото осигурване, а „медии“ или „медийна грамотност“ – нито веднъж. В това отношение тематичното съдържание на програмата по гражданско образование за XII клас на практика се разминава с краткото представяне на самата програма.

Още няколко момента следва да бъдат отбелязани. Например, в рамките на темата „България, светът и глобалните проблеми“, в очакваните резултати по отношение на придобитите знания, умения и отношения, е заложено ученикът да „познава идеята за „европейски гражданин“ и „гражданин на света“ (Приложение № 18 към т. 18) при положение, че „идеята“ за „гражданин на Европейския съюз“ в контекста на идентичността е заложена още в начален етап на основна степен в област на компетентност „Демократично гражданство“ (Наредба № 13, Приложение № 1 към чл. 14, ал. 2, т. 1), т.е. очакваните резултати са вече постигнати. В подтема „3.2. Природа и култура в условията на глобализация“ като нови понятия са въведени например „война“, „мир“, „екология“ (Приложение № 18 към т. 18). Прави впечатление, че екологичните, здравните и интеркултурните аспекти от интердисциплинарния комплекс са засегнати частично и то само в рамките на тази тема (3.1 и 3.2), което като цяло дисбалансира т.нар. комплекс, за който е разписана нарочна наредба. За сметка на това е заложена тема „Гражданите и икономиката“ с много повече компетентности като очаквани резултати от обучението при положение, че съществува общообразователен учебен предмет „География и икономика“ (Наредба № 5 от 30.11.2015 г., Чл. 3. (1), т. 9), в рамките на който биха могли да бъдат застъпени тези компетентности.

По отношение на институционалната подкрепа за провеждане на качествено гражданско образование някои идеи също изглеждат не особено актуални. Например в Глава пета от Наредба № 13 са подробно разписани институционалните политики за подкрепа на гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование, които са „насочени към изграждане и поддържане на демократична училищна организационна култура, която насърчава спазването на споделени правила, процедури, традиции и колективни ценности“ (Чл. 16. (1 и 2)), сред които попадат например определянето на училищни ритуали, като „поддържането на училищен кът и съхраняването на училищното знаме“ (т. 1, г) или изборът на училищна униформа и други символи на училището (т. 2, а, б).

Без съмнение е важно да се следват установени традиции и да се създават практики със символно значение, които сплотяват общността в училище като развиват чувство за идентичност, но и за принадлежност. Така наречените училищни ритуали биха могли да съдействат за утвърждаването и споделянето на общи ценности, за включеност и участие чрез подхранване на авторитета, общественото и културно значение на една образователна институция, и т.н. Тук остава съмнението доколко тези дейности и ритуали (ако това е най-подходящата дума в сравнение с церемонии, чествания или друго

подобно) представляват искрен израз на осъзнатост, уважение, удовлетворение, почит или са просто формално установени правила. Именно съдържанието на т. 3 от същия член буди известно недоумение с предположението, че възпитаването на „трайни навици за отдаване на почит“ и като израз на „национално самосъзнание“ се случва основно чрез „изслушване на националния химн“ по различни тържествени поводи и „поставяне на националния флаг на фасадата на училището“ (т. 3). В контекста на гражданското образование (и не само), така представената идея за „училищни ритуали“ започва да изглежда формална и дори стерилна пред възможността да се сподели преживяване като тържественото издигане на националния флаг не само за откриването на учебната година или на националния празник, което би представлявало не само символичен, но и далеч емоционален момент за всички участници. Разбира се, във всяко училище би могло да се установи какъвто и да е ритуал за отдаване на почит или за демонстрация на национално самосъзнание, но остава впечатлението за нормативно налагане, статичност и отстраненост, отколкото за включеност и участие, за приемане и споделяне на ценности. Все пак, същността на гражданското образование е насочена „към формиране на гражданско съзнание и граждански добродетели“ (Чл. 3. (2)), а това е процес на взаимодействие, съучастие и споделяне на общи ценности, на опит, преживявания и емоции.

Дори и ограничавайки се само с направените до тук критични бележки, цялостната концепция за гражданско образование в училище изглежда не добре обмислена. Остава неприятното впечатление, че няма никаква идея какво би трябвало да влезе в обхвата на тази учебна дисциплина, което личи и от чисто административното обособяване на т.нар. интердисциплинарен комплекс по гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование, като поне две от тези сфери би трябвало да са самостоятелни учебни дисциплини – здраве и екология. Друг признак за случайния характер на концепцията за гражданско образование е липсата на адекватен баланс между проблемните и тематични полета на обединените сфери, като такъв не е намерен на нито един етап от образователния процес от предучилищното образование до завършването на училище.

Именно тук е моментът да се отбележи един от най-големите проблеми на българската образователна система, особено за училищния етап – не е въведено комплексно понятие за култура по същество, а се ползват по-скоро специфични (ограничени) определения като национална култура и идентичност в традиционни измерения като бит, обичаи, фолклор, традиционни ролеви модели, като културно или художествено наследство и т.н., в други случаи се ползва оперативно като организационна, екологична, здравна култура, но липсва цялостната перспектива на разбирането за културата като цивилизационен, обществен или социален феномен, като форма на свободна изява на личността, като проява на духовност и творчество, като рефлексия, като ценност на изкуството не само в контекста на утвърдени произведения, школи или етапи, и т.н. И като казахме изкуства, в българското училище все още се изучават като общообразователни учебни предмети единствено изобразително изкуство и музика. Изключение, по отношение на няколко други изкуства, се случва по линия на

специални профили или в определени специализирани училища по изкуствата. Но към днешна дата в българското училище не се изучават масово дигитални изкуства или аудиовизуални изкуства, или пък кино. Това е тежък дефицит от времето преди 1989 г., който е в критично противоречие с времето, в което живеем. Тази неприятна инерция и недооценяване на съвременния цивилизационен момент са видими и през липсата на адекватно вписване на актуални сфери като интерактивна комуникация, медии и медийна култура по адекватен начин в общообразователния панел на училищното образование. Липсата на общообразователен учебен предмет, свързан с медии, социални медии, медийна и виртуална култура лишава българските ученици от базисни знания, умения и компетентности по отношение на технологичното развитие, обмена на информация, комуникациите и възможностите в съвременния свят. Крайно подценено е прилагането на социални медии в образованието, изследването на техните възможности, предимства, недостатъци, както и на рисковете във виртуална среда и т.н.

Запълването на посочените дефицити би могло да се случи успешно в XII клас вместо да се преповтаря изучаван материал от предишните години или от други учебни предмети. Може да се обърне специално внимание на културата, изкуствата и творчеството през призмата на традициите, историята на културата, формирането на личността и на гражданското съзнание. Културата и изкуствата през призмата на гражданското образование могат да бъдат представени като акт на автономната и свободната личност, като форми на социализация, като познание за другия и неговите проблеми (включително екологични или здравни), като път за разбиране на различието и света на другия, като споделено преживяване или начин за преодоляване на травматични събития, за осмисляне на миналото и настоящето, като поглед в бъдещето и т.н. По тази линия могат да се дискутират, илюстрират или създават инициативи, проекти, артефакти, произведения на изкуството или друго, свързани с ценности, с идентичност, с проблеми на съвременния свят и т.н. Тези дейности биха кореспондирали много по-адекватно с възрастта и нагласите на младите хора и биха им дали възможност за изява заедно и поотделно, биха стимулирали творещото им въображение, биха им дали увереност и мотивация, възможности за рефлексия и съпреживяващи действия, свързани с ценностни модели, отношения и т.н. И ако STEM/STEM центровете върнаха идеята за наука в училище, интегрирайки я с технологии, медии, предприемачество и т.н., то културата и изкуствата все още са крайно подценявани като значение, принос и потенциал за общообразователния процес.

Липсата на понятие за култура, на широки възможности за практикуване на културна дейност и лишаването на младите хора от развиване на умения за културна рефлексия върху теми от учебния материал по различни предмети или върху съвременни теми проблеми и изява чрез изкуства (часовете по изкуства намаляват именно в гимназиалния етап, точно когато младите хора имат най-голяма нужда от изява на личността и способностите си), са сериозен дефицит в системата на училищното образование. Това от своя страна е хранителната среда за стереотипно мислене, предразсъдъци, сляпо следване на актуални модели на поведение или за отчуждение, липса на мотивация и т.н.

За тази важна роля на училището, която все още не е достатъчно развита, индикира проблемът с високия брой на млади хора в България, които не учат и не работят на фона на свободни места в университетите и свободни работни места. Тази ситуация е реално доказателство за сериозна криза, която възниква между два важни етапа от живота на младите хора (също и граждани). По данни на Евростат за 2022 г. България е сред четирите държави с най-голям дял на младежи между 15 и 29 години, които са извън образование, обучение или заетост (NEET). Тази тенденция е устойчива в последните години и „българският пазар на труда е сред най-недостъпните за младежи в целия ЕС, а обхватът на системите на гимназиално и висше образование – сред най-ниските“ (ИПИ, 2022: 7). Тези данни показват, че някъде се къса връзката и много млади хора преживяват екзистенциални кризи още в гимназията или след завършване на училище. Търсенето на отговори и възможни решения на този проблем е отговорност и ангажимент на цялото общество.

В заключение отново трябва да се подчертае важноста на усилията за създаване на връзки със следващите етапи от живота на младите хора чрез професионално и кариерно ориентиране, информалното учене чрез действие или преживяване, развитие на нови социални умения, включване в различни инициативи и стимулиране на гражданската активност. Също така, чрез културни или артистични дейности и изяви може да се поддържа връзка между поколения възпитаници на едно училище, да се поддържа приемственост и чувство за общност. Такива дейности, особено в гимназиалния етап, могат да бъдат създаването на различни изпълнителски състави на песенен или музикален фолклор или на различни съвременни музикални стилове, като любителски или професионални хорове, формации или групи, танцови състави, театрални състави, създаване на училищни медии – телевизия, радио, електронни списания, подкасти или друго, подкрепа за създаването и поддържането на тематични библиотеки, фонотеки, филмотеки, фотографско или дигитално представяне на културноисторическо наследство или друго, или аудиовизуални студия, кино-клубове или друга колективна форма на културна или артистична дейност, организиране на културни прояви и събития, и т.н. Тези дейности е наложително да бъдат субсидирани от държавата като целенасочена политика, да се организират и провеждат преди всичко от професионалисти или творци, включително и такива, които са се оттеглили от активна творческа дейност, но са готови да споделят своя опит с деца и младежи. Така самото училище ще се превърне в свързващо звено към други образователни, професионални или обществени сфери, а не просто място, където учениците „ходят на работа“ и което не всички харесват.

Бележки

1 Чл. 10, т.4 (изм. в ДВ, бр. 95 от 2002 г.)

2 Обн., ДВ, бр. 67 от 27.07.1999 г., в сила от 27.07.1999 г., отм., бр. 79 от 13.10.2015 г., в сила от 1.08.2016 г.)

3 Обн. - ДВ, бр. 95 от 08.12.2015 г., в сила от 08.12.2015 г.

4 Обн. ДВ. бр.79 от 13 октомври 2015 г. в сила от 01.08.2016 г.

5 ДВ, бр. 80 от 2016 г.

Библиография

1. Dobрева 2016: Dobрева, В. Sastavi za izpalnenie na balgarski pesenen folklor v nachaloto na XXI vek (ansambli, horove, vokalni formatsii). Sofia: Voennomeditsinska akademia. [Добрева 2016: Добрева, Б. Състави за изпълнение на български песенен фолклор в началото на XXI век (ансамбли, хорове, вокални формации). София: Военномедицинска академия, 2016].
2. Eurostat, 2022. Statistics on young people neither in employment nor in education or training: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Statistics_on_young_people_neither_in_employment_nor_in_education_or_training.
3. Institut za pazarna ikonomika, IPI 2022: Otsenka na mladezhite izvan sistemite na zаетost, obrazovanie ili obuchenie i preporaki kam politikite za integratsia: https://socialchangebg.info/storage/var/files/analyzes/new_an/NEETs_IME_2022.pdf?fbclid=IwAR28V-DEGG1tpsc2EIVKjUBREIXeBQyNqaGjYVRITz4uXByj308kj3UJ_J0 [Институт за пазарна икономика, ИПИ 2022: Оценка на младежите извън системите на заетост, образование или обучение и препоръки към политиките за интеграция: https://socialchangebg.info/storage/var/files/analyzes/new_an/NEETs_IME_2022.pdf?fbclid=IwAR28V-DEGG1tpsc2EIVKjUBREIXeBQyNqaGjYVRITz4uXByj308kj3UJ_J0]
4. Manov 2019: Manov, В. Grazhdanska obrazovanost – tsel na obrazovaniето v aktivno grazhdanstvo. - Filosofia, god. 28, kn. 1/2019; 50 – 74: https://azbuki.bg/wp-content/uploads/2019/03/azbuki.bg_dmdocuments Philosophy 1 19-Manov.pdf [Манов 2019: Манов, Б. Гражданска образованост – цел на образованието в активно гражданство. - Философия, год. 28, кн. 1/2019; 50 – 74: https://azbuki.bg/wp-content/uploads/2019/03/azbuki.bg_dmdocuments Philosophy 1 19-Manov.pdf].
5. Miltenov 2011: Miltenov, P., Tsokov, G., Shnelert, G., Huvar, D. Sotsialni mrezhi v obrazovaniето. - Bibliosfera, 15/2011: <https://bibliosphere.eu/?p=1308> [Милтенов 2011: Милтенов, П., Цокков, Г., Шнелерт, Г., Хувър, Д. Социални мрежи в образованието. - Библиосфера, 15/2011: <https://bibliosphere.eu/?p=1308>].
6. Naredba № 13 от 2016 г. за grazhdanskoto, zdravnoto, ekologichnoto i interkulturnoto obrazovanie (DV, br. 80 от 2016 г.): <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136914662> [Наредба № 13 от 2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование (ДВ, бр. 80 от 2016 г.): <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136914662>].
7. Naredba № 5 от 30.11.2015 г. за obshtoobrazovatelната podgotovka (Obn. - DV, br. 95 от 08.12.2015 г., v sila от 08.12.2015 г. https://cioo.mon.bg/wp-content/uploads/2014/07/nrdb5_30.11.2015_obshtoobr_podgotovka.pdf [Наредба № 5 от 30.11.2015 г. за общообразователната подготовка (Обн. - ДВ, бр. 95 от 08.12.2015 г., в сила от 08.12.2015 г.): https://cioo.mon.bg/wp-content/uploads/2014/07/nrdb5_30.11.2015_obshtoobr_podgotovka.pdf].
8. Naredba za izmenenie i dopalnenie na Naredba № 13 от 2016 г. за grazhdanskoto, zdravnoto, ekologichnoto i interkulturnoto obrazovanie (Obn. v DV, br. 80 от 28.09.2018 г., v sila от 28.09.2018 г.): https://web.mon.bg/upload/16759/izm_ndbr13_2016_GZEIObrazovanie_280918.pdf

[Наредба за изменение и допълнение на Наредба № 13 от 2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование (Обн. в ДВ, бр. 80 от 28.09.2018 г., в сила от 28.09.2018 г.): https://web.mon.bg/upload/16759/izm_ndbr13_2016_GZEIObrazovanie_280918.pdf].

9. Obreshkova 2016: Obreshkova, R. Tvoryashtoto vaobrazhenie v sluzhba na teatar, V: Godishnik na NATFIZ „Krstyo Sarafov“. S.: Izd. NATFIZ [Обрешкова 2016: Обрешкова, Р. Творящото въображение в служба на театъра, В: Годишник на НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“. С.: Изд. НАТФИЗ].
10. Prilozhenie № 17 kam t. 17 - Uchebna programa po grazhdansko obrazovanie; Uchebni programi za XI klas v sila ot uchebnata 2020-2021 godina, <https://web.mon.bg/bg/100522> [Приложение № 17 към т. 17 - Учебна програма по гражданско образование; Учебни програми за XI клас в сила от учебната 2020-2021 година, <https://web.mon.bg/bg/100522>].
11. Prilozhenie № 18 kam t. 18 - Uchebna programa po grazhdansko obrazovanie; Uchebni programi za XII klas v sila ot uchebnata 2021-2022 godina, <https://web.mon.bg/bg/100523> [Приложение № 18 към т. 18 - Учебна програма по гражданско образование; Учебни програми за XII клас в сила от учебната 2021-2022 година, <https://web.mon.bg/bg/100523>].
12. Tsvetkova 2022: Tsvetkova, E. Grazhdansko obrazovanie: prepodavane na umenia za konstruktiven dialog. - Nota Bene, 55/2022: <http://notabene-bg.org/read.php?id=1264> [Цветкова 2022: Цветкова, Е. Гражданско образование: преподаване на умения за конструктивен диалог. - Нота Бене, 55/2022: <http://notabenebg.org/read.php?id=1264>].
13. Zakon za preduchilishtnoto i uchilishtnoto obrazovanie (Obn. DV. br.79 ot 13 oktombri 2015 g. v sila ot 01.08.2016 g.): <https://web.mon.bg/bg/57> [Закон за предучилищното и училищното образование (Обн. ДВ. бр.79 от 13 октомври 2015 г. в сила от 01.08.2016 г.): <https://web.mon.bg/bg/57>].
14. Zakon za stepenta na obrazovanie, obshtoobrazovatelnia minimum i uchebnia plan (Obn., DV, br. 67 ot 27.07.1999 g., v sila ot 27.07.1999 g., otm., br. 79 ot 13.10.2015 g., v sila ot 1.08.2016 g.): <https://web.mon.bg/bg/57> [Закон за степента на образование, общообразователния минимум и учебния план (Обн., ДВ, бр. 67 от 27.07.1999 г., в сила от 27.07.1999 г., отм., бр. 79 от 13.10.2015 г., в сила от 1.08.2016 г.): <https://web.mon.bg/bg/57>].

ГЛОБАЛНАТА КОМПЕТЕНТНОСТ В КОНТЕКСТА НА КОМПЕТЕНТНОСТНИЯ ПОДХОД КАТО НЕОБХОДИМОСТ И МОДЕЛ ЗА УСТОЙЧИВОСТ

Проф. дн Стела Дерменджиева, Гл. ас д-р Тамара Драганова, ВТУ „Св. св. Кирил и
Методий“

s.malchevats.uni-vt.bg, t.draganova@ts.uni-vt.bg

GLOBAL COMPETENCE IN THE CONTEXT OF THE COMPETENCE APPROACH AS A NECESSITY AND MODEL FOR SUSTAINABILITY

Prof. D.Sc. Stela Dermendzhieva, Chief Assist. Prof. Tamara Draganova, PhD, “St. Cyril
and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

s.malchevats.uni-vt.bg, t.draganova@ts.uni-vt.bg

Резюме: Статията представя глобалната компетентност в контекста на компетентностния подход като необходимост и модел за устойчивост. Изследвани са същностните характеристики и съдържателните опори на глобалната компетентност чрез измеренията за знания, умения, ценности и нагласи. Систематизирани, анализирани и представени са компетентностите, които човек трябва да притежава според модела на глобална компетентност. Защитена е тезата за обучението в идеите на глобалната компетентност като необходимост и модел за устойчивост в XXI век и обвързаността им с образователните политики и различните модели на глобално образование, межкултурно образование, глобално гражданско образование, и образование за демократично гражданство, както и образование за глобалните проблеми и устойчивото развитие.

Ключови думи: глобална компетентност, компетентностен подход, знания, умения, ценности, глобални проблеми, устойчиво развитие.

Abstract: The article presents global competence in the context of the competence approach as a necessity and a model for sustainability. The essential characteristics and content foundations of global competence are investigated through the dimensions of knowledge, skills, values and attitudes. The competencies that a person must have according to the global competency model are systematized, analyzed and presented. The thesis that education in global competence is a necessity and a model for sustainability in the 21st century has been defended and their interconnectedness to educational policies and different models of global education, intercultural education, global civic education and education for democratic citizenship, education for global issues and sustainable development.

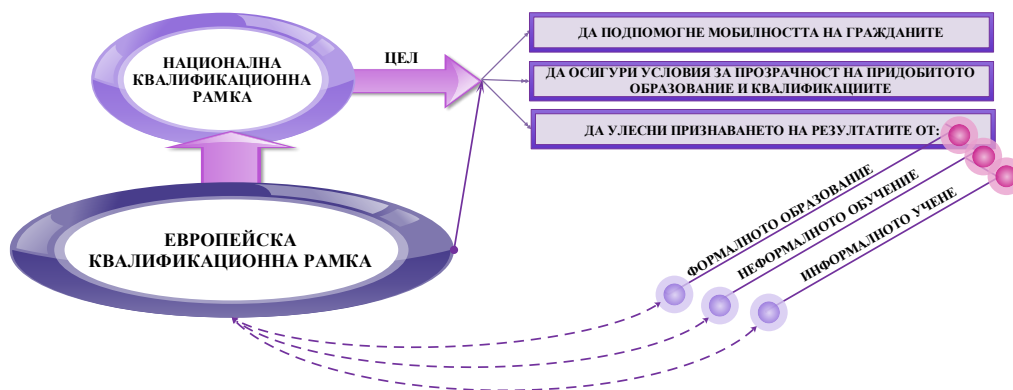
Key words: global competence, competence approach, knowledge, skills, values, global problems, sustainable development.

„Компетентността е способност, това е способността да можеш да направиш нещо. Така че в самата компетентност, в центъра ѝ е моженето, не толкова знанието. Глобалната компетентност е

многоизмерна способност, свързана с локални, глобални и интеркултурни въпроси, различни перспективи и гледни точки, уважение към другите, устойчивост, колективно благополучие и други“. – С. Чавдарова
(Българска платформа за международно развитие)

Съвременната „мода“ в образованието на ХХІ век са дигиталните трансформации, изкуственият интелект, компетентностният подход и др., базирани на идеята за обучението и ученето през целия живот. Компетентностният подход не е ново явление в образователната система, но е нововъведение спрямо колаборативното взаимодействие и дидактическо адаптиране с останалите съвременни подходи в образователната система, чрез които се цели хората да развият способността да поддържат даден стандарт на живот, изисква „придобиване на умения и компетентности, необходими за личностна реализация, здраве, пригодност за заетост и социално приобщаване“ (Препоръка на Съвета 2018: 1): Прилагането на съвременните подходи в балансиран ред и синтезна симбиоза, като функция на многофункционално зависими в процеса на обучение и водещи към повишаване качеството на образованието, е дидактическото целево съчетаване на компетентностния подход с интердисциплинарния, рефлексивния, конструктивисткия, дейностно- и проблемно-ориентирания, проектно-базирания, изследователския, мултикултурния и др. Защото, ако подходът представлява принцип на действие, то всяка дейност се основава на даден принцип, а реализирането на принципите се осъществява чрез подходи. Реализирането и прилагането на подходите става чрез различни методи, които обединени в групи и с обща цел, йерархична структура и инструментариум формират основите на технологията в обучението (Дерменджиева, Драганова 2023: 43).

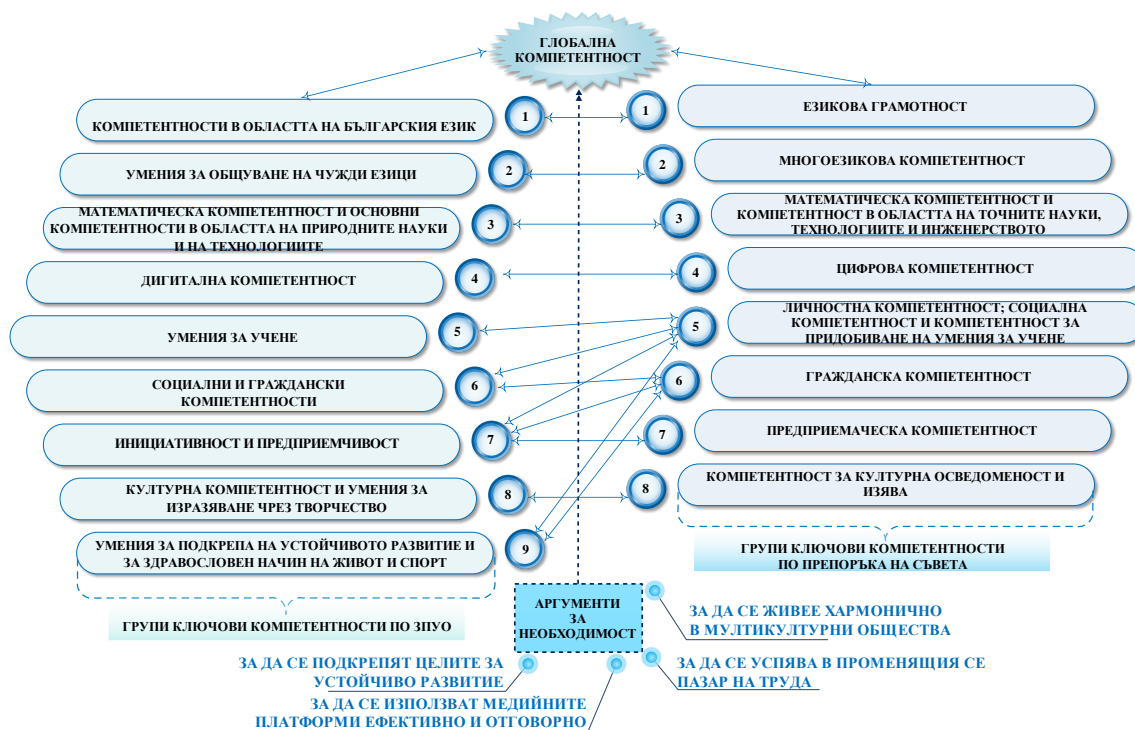
Държавните образователни стандарти (ДОС) за предучилищното образование, за общообразователната и профилираната подготовка, както и за придобиването на квалификация за професия, са синхронизирани с *Националната квалификационна рамка* на ниво предучилищно и училищно образование в контекста на компетентностния подход. В този обхват на действие и синхронизиране на селектираните държавни стандарти с *Националната квалификационна рамка*, базирана на *Европейската квалификационна рамка* съдържат „компетентностите като резултат от ученето по нива в съответствие с етапите и степените на образование“, с ясна нормативна ориентираност към единното европейско образователно пространство (ЗПУО 2015: 8). Целевата концепция на *Националната квалификационна рамка* разкрива обвързаността и синхронизираността с нормативно разписаните държавни стандарти на ниво формално, неформално и информално образование (фиг. 1) (Дерменджиева, Драганова 2022: 61, 63).

Фиг. 1. Целеви модел на „Националната квалификационна рамка“ спрямо ДОС

Една от целите за визията на европейското пространство за образование е развиването на ключовите компетентности, които според *Препоръка на Съвета* са: 1. Езикова грамотност; 2. Многоезикова компетентност; 3. Математическа компетентност и компетентност в областта на точните науки, технологиите и инженерството; 4. Цифрова компетентност; 5. Личностна компетентност; социална компетентност и компетентност за придобиване на умения за учене; 6. Гражданска компетентност; 7. Предприемаческа компетентност; 8. Компетентност за културна осведоменост и изява. Осемте групи ключови компетентности имат своето нормативно трансформиране и място на ниво национална процедурна рамка в българската образователна система, но с различно наименование и обхват, както и като брой и структурна последователност на основните компоненти, която е в обратен ред при някои компетентности (фиг. 2). Във визуалния модел на групите ключови компетентности, спрямо които са композирани образователните нормативни документи, държавните образователни стандарти, учебните програми по всички учебни предмети, не се открива присъствието, мястото и значението на една друга, малко популярна към момента компетентност – *глобалната компетентност*.

Визуалният модел на връзките между групите ключови компетентности, сред които е важно мястото и на глобалната компетентност, доказват тезата, че основните елементи от една група компетентности могат да са елементи и да се развиват в друга група компетентности или констатираме поливариативен синтез от вторично и третично равнище на компетентностна интеграция, или модел на транслационна мрежа на развитие на елементите от една компетентност в друга.

Фиг. 2. Визуален модел на групите ключови компетентности, базиран на Препоръка на Съвета и ЗПУО в България, както и глобалната компетентност (Чавдарова-Костова 2022: 18-19)

С. Чавдарова-Костова представя глобалната компетентност като една от глобалните компетентности и модел на *Организацията за икономическо сътрудничество и развитие* (ОИСР), която е съвкупност от многоизмерни способности на индивида да разбира и оценява дадени локални, глобални и интеркултурни въпроси и проблеми, аргументиращ своя гледна точка и предлагащ перспективи и отговорни действия във връзка с устойчивото развитие, които да са носители на колективно благополучие (Чавдарова-Костова 2022: 18). Необходимостта от глобалната компетентност е защитена чрез четири основни аргумента (фиг. 2), като са изброени същностни опори, които разкриват съдържателната основа на тази все още непопулярна компетентност: потребностите на съвременното мултикултурно общество, технологичното развитие, социалната комуникация, развитието на пазара на труда, целите на устойчивото развитие, глобалните проблеми, търсенето на решения с благоприятен ефект върху човешката популация (Чавдарова-Костова 2022: 19).

Според рамката за глобална компетентност на ОИСР, същата е с многоизмерен обхват, при която „индивидите могат да изследват местни, глобални и межкултурни проблеми, да разбират и оценяват различни гледни точки и възгледи за света, да взаимодействат успешно и с уважение с другите и да предприемат отговорни действия към устойчивост и колективно благополучие“ (Рамка на глобална компетентност

2018: 4, 7). Рамковото дефиниране на понятието *глобална компетентност* очертава четири основни целеви измерения, които хората е необходимо да прилагат в своето ежедневие, защото те са взаимозависими, припокриващи се и взаимно допълващи се:

☛ „способността за разглеждане на проблеми и ситуации с местно, глобално и културно значение (например: бедност, икономическа взаимозависимост, миграция, неравенство, рискове за околната среда, конфликти, културни различия и стереотипи);

☛ способността за разбиране и оценяване на различни гледни точки и светогледи;

☛ способността за установяване на положителни взаимодействия с хора от различен национален, етнически, религиозен, социален или културен произход или пол;

☛ капацитет и склонност да се предприемат конструктивни действия към устойчиво развитие и колективно благополучие“ (Рамка на глобална компетентност 2018: 7-8).

Моделът за измеренията на глобалната компетентност са ориентирани спрямо знанията, уменията, ценностите и нагласите, като последователността е с посока от знанията, уменията, ценностите и нагласите (фиг. 3).

Фиг. 3. Измерения на глобалната компетентност по рамкова концепция (Рамка на глобална компетентност 2018: 11)

Според рамковия модел на глобалната компетентност е важно всеки човек да формира, развива и притежава през целия живот компетентности като: умения за критично мислене; умения за решаване на проблеми; желание за научаване на нови неща; вникване в гледните точки на другите; умения за оценяване на различията между хората; умения за комфорт в среда на неяснота и двусмисленост; податливост и усещане за лекота при промяна (адаптиране). Образованието за глобална компетентност е фокусирано върху идеите на различни модели на глобално образование, като *междуккултурно образование*, *глобално гражданско образование* и *образование за демократично гражданство*, както и

образование за глобалните проблеми, които имат дълбоки последици за сегашните и бъдещите поколения.

Няма човек, който да е завършил своето образование формално, неформално и информално спрямо глобалната компетентност, защото тя е холистичен процес през целия живот на човека и няма време и пространство, в което той е напълно глобално компетентен (фиг. 4).

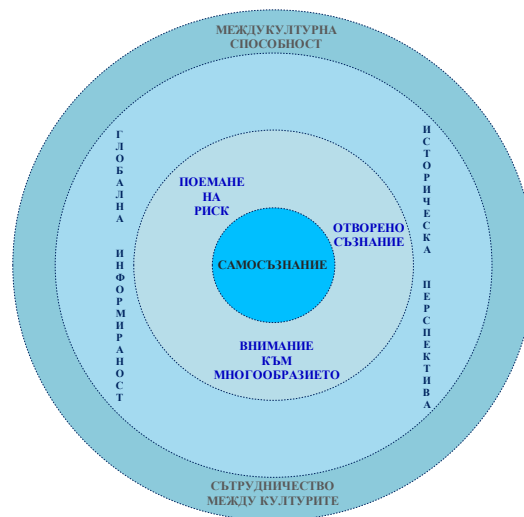

Фиг. 4. Примерен съдържателен модел на глобалната компетентност

Образованието за устойчиво развитие и глобалните проблеми на съвременността са част от учебното съдържание на учебния предмет „География и икономика“ в българското училище. Двете теми са свързани и са с голяма обществена значимост и приоритет в развиване на личността и гражданството, като феномени и носители на промените в мисловните модели и стереотипи, критическото мислене и екзистенциалната философия за живота, за осъзнатите и разумни поведения и решения, които трябва да присъстват и съпътстват човека през целия живот във всички видове образователни вектори – формално, неформално и информално (Dermendzhieva, Draganova 2019: 1111). В учебното съдържание на учебните програми по география и икономика присъстват съдържателните опори на глобалната компетентност в контекста на устойчивото развитие, като носители на компетентности като очаквани резултати от обучението за знания, умения и компетенции, които имат визията и мисията на специфичен образователен и социален нюанс, който развива концептуалния модел за достигане на устойчиво развитие. Обучението по география и икономика е базирано на идеите на устойчивото развитие и е значим и важен аспект за разбирането за мястото на хората в света и взаимодействията между хората и природата, с ясно разпознаваеми екологични, икономически и социални измерения, насочени към очертаване на дългосрочна визия за обществото и света, за лична отговорност и отношение към природата, за поведенчески модели за устойчиво бъдеще (Dermendzhieva, Draganova, 2019: 1117). За съвременния млад човек устойчивото развитие се явява глобална ценност, която

изисква устойчиво качествено образование на различните равнища на социалната и образователната система чрез учене през целия живот и е част от глобалната компетентност.

През 2018 г. е дадена макро-дефиниция с различна гледна точка за глобалната компетентност от *Асоциацията за глобална компетентност*, което е резултат от световно проучване и предлага консенсусно определение за глобалната компетентност, основано на факта, че този вид компетентност предполага развиване на способността за положително и ефективно взаимодействие с всеки по света. Възприето е обобщеното понятие на С. К. Hunter и W. D. Hunter, Ed. D.: „Имайки гъвкави, уважителни нагласи, включително лична гледна точка, и прилагане на знания за историческите, географските и обществените фактори, които влияят на културите, за да си взаимодействат ефективно и да изграждат взаимоотношения с хората по света“, се развива глобалната компетентност (Асоциацията за глобална компетентност, 2018). Като резултат от изследването е предложен *The Global Competence Model™* на измеренията на глобалната компетентност, възприет като специфична комбинация от знания, умения и нагласи, комплекс от фактори наречени „измерения“, на базата на които е конструирана глобалната компетентност (фиг. 5). Защитена е тезата, че синергията от всички осем измерения съставлява глобалната компетентност, защото нито една от компетентностите не може да съществува сама, а се изискват група от различни способности.

Фиг. 5. Модел на глобална компетентност Model™ (Асоциацията за глобална компетентност 2018)

От значение е да се развива глобалната компетентност в съвременното консуматорско, информационно и културологично общество, защото:

- ✓ новите поколения са част от устойчивото развитие и се очаква да са ангажирани с решаването на глобалните проблеми;

✓ новите глобални пространства, социални, политически, икономически и екологични предизвикателства, предявяват необходимост от развиване на глобална компетентност, притежаване на многоизмерни способности за устойчив начин на живот и устойчиво бъдеще;

✓ образованието чрез компетентностен подход реализира целева концепция, която е базирана на критическото мислене, решаването на проблеми, познаването на различни гледни точки, оценяването на мултикултурността в обществото, адаптирането спрямо промените и комуникацията между хората за постигане на целите за устойчивост и насърчаване на устойчивото развитие, необходимост от култура на мир и ненасилие, глобално гражданство и признаване на културното многообразие и на приноса на културата към устойчиво развитие (НСИ 2023).

Центърът за глобално образование към Asia Society изследва глобалната компетентност, възможностите за подготовка на учениците за пригодност за заетост и гражданство в една глобална ера, като следва мисия към „развиване на глобалната компетентност у учениците и учителите като основа за разбиране между хората в Азиатско-тихоокеанския регион и в целия свят“ (Teaching for Global Competence 2018: 2).

Центърът изследва през годините множество определения за глобалната компетентност, като разкрива общи понятия, които са включени като межкултурно образование, образование за глобално гражданство, социално и емоционално обучение. Дефиницията, предложена за глобалната компетентност е: многостранна компетентност, която „включва когнитивно развитие, социално-емоционално развитие, умения и гражданско обучение, базирано на четири припокриващи се измерения, с които учениците ще трябва да взаимодействат успешно с хората лице в лице, както и виртуално в техните общности и в други нации и региони на света“ (Teaching for Global Competence 2018: 12) Четирите измерения заедно представляват четирите аспекта на едно понятие – географска компетентност:

➤ способността за критично разглеждане на въпроси като бедност, търговия, миграция, неравенство, екологична справедливост, конфликти, културни различия и стереотипи;

➤ способността за разбиране и оценяване на различни гледни точки и възгледи за света;

➤ способността за положително взаимодействие с хора от различен национален, социален, етнически и религиозен произход, както и с хора от различен пол;

➤ основава се на предходните три и подчертава желанието да се действа конструктивно за справяне с проблемите на устойчивостта и благосъстоянието (Teaching for Global Competence 2018: 12).

Глобалната компетентност се определя от *Центъра за глобално образование* към Asia Society като комбинация от четири области: 1. изследване на света,

2. разпознаване на перспективи, 3. съобщаване на идеи и 4. предприемане на действия, които съставят концептуалния модел на глобалната компетентност.

Дефинирането на глобалната компетентност обхваща действията на хората в света и последиците от тези действия, които са резултат от взаимодействието на хората с природата, както и цялостното развитие и механизъм на работа в системата *природа-общество-икономика* за постигане на колективно благополучие.

Библиография

1. Chavdarova-Kostova 2022: Chavdarova-Kostova, S. Narachnik za prilagane na kompetentnostnia podhod v obuchenieto na badeshti uchiteli. Pleven: EA AD, 2022. [Чавдарова-Костова 2022: Чавдарова-Костова, С. Наръчник за прилагане на компетентностния подход в обучението на бъдещи учители. Плевен: ЕА АД, 2022].
2. Dermendzhieva, Draganova 2022: Dermendzhieva, S., Draganova, T. Obuchenieto po geografia na stranite. Metodicheski analizi i interpretatsii. Veliko Tarnovo: ИТИ, 2022, 332. [Дерменджиева, Драганова 2022: Дерменджиева, С., Драганова, Т. Обучението по география на страните. Методически анализи и интерпретации. Велико Търново: ИТИ, 2022, 332].
3. Dermendzhieva, Draganova 2023: Dermendzhieva, S., Draganova, T. Integralno-didakticheski aspekti na obuchenieto chrez posterii. – V: Sbornik dokladi ot nauchna konferentsia „Znanie, nauka, inovatsii, tehnologii”, 6 – 7 yuli 2023 g., Veliko Tarnovo: Institut za znanie, nauka i inovatsii, 2023, 42-56. [Дерменджиева, Драганова 2023: Дерменджиева, С., Драганова, Т. Интегрално-дидактически аспекти на обучението чрез постери. – В: Сборник доклади от научна конференция „Знание, наука, иновации, технологии”, 6 – 7 юли 2023 г., Велико Търново: Институт за знание, наука и иновации, 2023, 42-56].
4. Dermendzhieva, Draganova 2019: Dermendzhieva, S., Draganova T. The concept of Sustainable Development in Teaching of Geography and Economy in the New Educational Realities. – In: 1st Istanbul International Geography Congress Proceedings Book, Turkey, June 20-22, 2019. Istanbul: Istanbul University Press, 2019, 1110-1118.
5. Asotsiatsiya za globalna kompetentnost, 12.10.2023: <https://globallycompetent.com/global-competence-model/> [Асоциация за глобална компетентност, 12.10.2023: <https://globallycompetent.com/global-competence-model/>].
6. Balgarska platforma za mezhdunarodno razvitie, 12.10.2023: <https://bpid.eu/siika-chavdarova-kompetentnostta-sposobnost/>. [Българска платформа за международно развитие, 12.10.2023: <https://bpid.eu/siika-chavdarova-kompetentnostta-sposobnost/>].
7. Ofitsialen sayt na organizatsiya za ikonomicheskoto satrudnichestvo i razvitie - OISR (OECD), 12.10.2023: https://pisa-framework.oecd.org/science-2025/bgr_bul/. [Официален сайт на организация за икономическо сътрудничество и развитие - ОИСП (OECD), 12.10.2023: https://pisa-framework.oecd.org/science-2025/bgr_bul/].
8. Podgotvyane na nashite mladezhi za edin priobshtavasht i ustoychiv svyat, Ramka na globalnata kompetentnost na OISR, PISA, 2018. [Подготвяне на нашите младежи за един приобщаващ и устойчив свят, Рамка на глобалната компетентност на ОИСП, PISA, 2018].

9. Teaching for Global Competence in a Rapidly Changing World, OECD, Asia Society – Center for global education, 2018.
10. Tseli na ustoychivoto razvitie, 12.10.2023: <https://www.nsi.bg> [Цели на устойчивото развитие, 12.10.2023: <https://www.nsi.bg>].
11. Zakon za preduchilishtnoto i uchilishtnoto obrazovanie, 2015, v sila ot 01.08.2016. [Закон за предучилищното и училищното образование, 2015, в сила от 01.08.2016].

ГРАЖДАНСКОТО И ЕКОЛОГИЧНОТО ОБРАЗОВАНИЕ – (НЕ)ПРЕДИЗВИКАНА ДИГИТАЛНА ТРАНСФОРМАЦИЯ

Проф. дн Стела Дерменджиева, Гл. ас. д-р Тамара Драганова, ВТУ „Св. св. Кирил и
Методий“

s.malchevats.uni-vt.bg, t.draganova@ts.uni-vt.bg

CIVIC AND ENVIRONMENTAL EDUCATION – AN (UN)PROVOKED DIGITAL TRANSFORMATION

Prof. D.Sc. Stela Dermendzhieva, Chief Assist. Prof. Tamara Draganova, PhD, “St. Cyril
and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

s.malchevats.uni-vt.bg, t.draganova@ts.uni-vt.bg

Резюме: Статията представя гражданското и екологичното образование в условия на образователна реформа и (не)предизвикана дигитална трансформация. Проследени са цифровите образователни технологии и трансформации по стратегически документи. Представени са обобщен модел на връзката на групата ключови компетентности „Дигитална компетентност“ и учебните предмети от общообразователната подготовка, както и синтезен модел за цифровата трансформация в контекста на гражданското и екологичното образование.

Ключови думи: гражданското образование, екологичното образование, дигитална компетентност, образователна трансформация.

Abstract: The article presents civic and environmental education in the conditions of an educational reform and (un)provoked digital transformation. Digital educational technologies and transformations have been examined according to strategic documents. A generalized model of the relationship between the “Digital competence” key competences group and the school subjects thought in general education is presented, as well as a synthetic model for the digital transformation in the context of civic and environmental education.

Key words: civic education, environmental education, digital competence, educational transformation.

„Ние искаме безопасни технологии, които да работят за хората и да зачитат нашите права и ценности. Това трябва да важи и когато сме онлайн. Също така ние искаме всички да имат възможност да участват активно в нашите все по-цифровизирани общества“.

М. Вестегер (Европейска декларация, 2022)

В годините след пандемичната обстановка и глобалната криза от COVID-19, в страната и света наблюдаваме и сме част от дигиталната образователна трансформация, която стана неделима част от училищното обучение и среда, от изискуемите дигитални компетентности и грамотност, култура и идентичност на всички

участници в учебния процес на всички нива, както и извън него – родители, семейство и др., част от ежедневието и професионалните дейности.

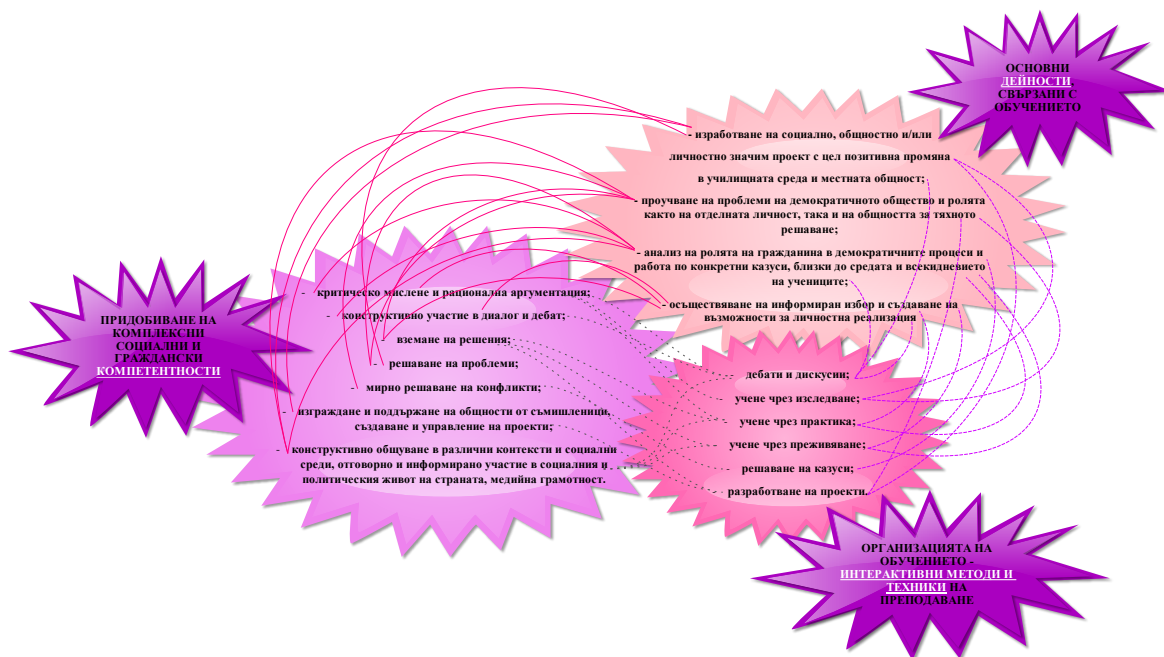
Образованието в дигитална среда се превърна в държавна стратегия и политика за кратко време с много неизвестни и не диагностицирани все още резултати. Цялото човечество масово е устремено в различните сфери на живота към дигитална среда и работа в нея, без срок, до голяма степен без предварителна подготовка и с неясно бъдещо развитие.

Много нормативни документи в образованието са променени и модифицирани, въведени са нови и специфични, с оглед дигиталната трансформация, наложена във времето, и необходимостта от присъствието ѝ в ежедневието на обучаемите и учебното развитие във всички образователни институции. Въведени са национални програми, стратегии и правилници, които детерминират спецификите и начините, съдържанието и формата, организирането и провеждането на обучение в дигитална среда.

Динамичните промени в обществото и живота на хората рефлексират и върху образователните процеси, явления и динамиката на образователните реформи. Дигитализацията и нейните трансформации на всички нива и равнища поставят нови и по-високи изисквания към ученици, учители, студенти и преподаватели, както и необходимостта от притежаване на по-високо ниво на дигитална компетентност (Дерменджиева, Драганова 2022: 75-76).

Дигиталните трансформации по всички учебни предмети, в това число и по гражданско и екологично образование, поставят качествено нови изисквания към учебния процес, към обектите и субектите в процеса на обучение, към особеностите и методите на преподаване. Изборът на интерактивни методи и техники на преподаване, съобразно вида на подготовката, възрастовите особености на учениците, дейностите и ключовите компетентности, дидактическите цели и очакваните резултати, са изискуеми и разписани по нормативни документи. Такъв е например моделът в учебната програма при учебния предмет *Гражданско образование* като експертен държавен документ (фиг. 1).

Всяка педагогическа ситуация изисква предварителна подготовка и осъзнаване на методиката на обучението, в синхрон между традиционното и иновативното, за реализиране на ефективен учебен процес, именно в условията на огромни по количество и качество информационни потоци, софтуерни продукти и програми, дигитални ресурси и средства.

Фиг. 1. Интегративни връзки и синтезна симбиоза между методи и техники на преподаване, дейности и компетентности в гражданското образование – XI клас (Учебна програма, 2018: 1)

Образованието, като колаборативен процес между обучение, възпитание и социализация в българското училище, е образование за развиване на потенциала на обучаемите, за бъдещото и промените на дигиталната среда, които са насочени към прилагане на съвременни дигитални технологии.

В Закона за предучилищното и училищното образование (ЗПУО) е детерминиран обхватът на общообразователната подготовка по девет групи ключови компетентности в хода на цялото училищно образование (ЗПУО, 2016: 23; Наредба № 5, 2015: 1). Четвърта по важност е групата на **дигиталната компетентност**, която в съвременните условия на живот е предизвикателство и необходимост, а в системата на образование създава коренно нови правила и нова дигитална образователна среда. Според С. Лазарова, дигиталната образователна среда „е ориентирана към организиране на учебния процес в условия на наситено с дигитални технологии пространство, което е предназначено за построяване на единна информационна среда... Новата дигитална образователна среда е среда от смесен тип“ (Лазарова 2012: 37).

В ЗПУО са детерминирани общо 9 групи ключови компетентности, като четвърта по ред се явява – „4. дигитална компетентност“, а в *Препоръките на Съвета на Европа* и в *Референтната рамка* са определени общо 8 ключови компетентности и отново на четвърто място е поставена *цифровата компетентност* (табл. 1) (ЗПУО, 2015: 23). Разминаването между групите ключови компетентности в ЗПУО и *Препоръката на Съвета* се дължи на издадения през 2015 г. закон, който влиза в сила от 01.08.2016* г. и все още не е актуализиран спрямо нововъведенията на ниво *Препоръка на Съвета*, издадена през 2018 г. и други нормативни документи (Драганова 2023: 132-133).

Групи ключови компетентности за общообразователна подготовка в България (2016 г.)* и Препоръка на Съвета (2018 г.)

Таблица 1

№	ГРУПИ КЛЮЧОВИ КОМПЕТЕНТНОСТИ	
	Закон за предучилищното и училищното образование (2016 г.)*	Препоръка на Съвета (2018 г.)
1.	Компетентности в областта на българския език	1. Езикова грамотност
2.	Умения за общуване на чужди езици	2. Многоезикова компетентност
3.	Математическа компетентност и основни компетентности в областта на природните науки и на технологиите	3. Математическа компетентност и компетентност в областта на точните науки, технологиите и инженерството
4.	ДИГИТАЛНА КОМПЕТЕНТНОСТ	ЦИФРОВА КОМПЕТЕНТНОСТ
5.	Умения за учене	5. Личностна компетентност, социална компетентност и компетентност за придобиване на умения за учене
6.	Социални и граждански компетентности	6. Гражданска компетентност
7.	Инициативност и предприемчивост	7. Предприемаческа компетентност
8.	Културна компетентност и умения за изразяване чрез творчество	8. Компетентност за културна осведоменост и изява
9.	Умения за подкрепа на устойчивото развитие и за здравословен начин на живот и спорт	

Групата на дигиталните компетентности е свързана и във взаимодействие с останалите групи ключови компетентности, защото са „съвкупност от знания, умения и отношения, необходими за личностното развитие на индивида през целия живот, за изграждането на активна гражданска позиция и участие в социалния живот, както и за пригодността му за реализация на пазара на труда“ (Наредба № 5 2015: 1-2).

В *Препоръка на Съвета на Европа* е представено същностното съдържание на понятието **цифрова компетентност** или уверено, критично и отговорно ползване и ангажираност с цифровите технологии за учене, на работното място и за участие в обществото. Включва информационната грамотност и грамотност по отношение на данните, общуване и сътрудничество, медийна грамотност, създаване на цифрово съдържание (включително програмиране), безопасност (включително благосъстояние в цифрова среда и компетентности във връзка с киберсигурността), свързани с интелектуалната собственост въпроси, решаване на проблеми и критично мислене (Препоръка на Съвета 2018: 9).

Дигиталната компетентност е в основата на *Програмата за цифровото десетилетие* и се основава на *дигиталния компас*, ориентиран по посоките на измерения

и проявления на цифровите технологии: население с цифрови умения и висококвалифицирани дигитални специалисти, сигурни и устойчиви цифрови инфраструктури, цифровизация на обществените услуги, дигитална трансформация на бизнеса. (Digital compass 2022; Драганова 2023: 135-136)

В контекста на дигиталната компетентност, като една от ключовите компетентности и част от компетентностния подход, са установени конкретни съдържателни аспекти в *Европейската декларация за цифровите права и принципи на цифровото десетилетие*, които са част от политиката за образователна трансформация, част от гражданското и екологичното образование, както и неделима част от глобалната компетентност (устойчиво развитие и др.):

- ⇒ *хората са в центъра*: цифровите технологии трябва да защитават правата на хората, да подкрепят демокрацията и да гарантират, че всички цифрови участници действат отговорно и безопасно;
- ⇒ *свобода на избор – онлайн*: хората трябва да се възползват от справедлива онлайн среда, да бъдат защитени от незаконно и вредно съдържание и да бъдат обучени, когато взаимодействат с нови и развиващи се технологии като изкуствения интелект;
- ⇒ *безопасност и сигурност*: цифровата среда трябва да бъде безопасна и защитена;
- ⇒ *солидарност и приобщаване*: технологиите трябва да обединяват, а не да разделят хората, като всеки човек трябва да има достъп до интернет, до цифрови умения, до цифрови обществени услуги;
- ⇒ *участие в цифровото пространство*: хората трябва да могат да участват в демократичния процес на всички нива и да имат контрол върху собствените си данни;
- ⇒ *устойчивост на цифровото бъдеще*: Цифровите устройства трябва да поддържат устойчивостта и зеления преход. Хората трябва да знаят за въздействието върху околната среда и консумацията на енергия от техните устройства (Европейската декларация 2022).

Компетентностният подход е водеща педагогическа концепция на 21-ви век, а дигиталната компетентност, като една от ключовите компетентности, е необходимата възможност за практическото измерение при неговото прилагане, което е в сила при формалното, неформалното и информалното образование (Драганова 2023: 155). Според С. Чавдарова-Костова, при прилагане на компетентностния подход се очаква „постигане на по-голяма ефективност в практическата педагогическа дейност“ и самото приложение в ежедневната педагогическа практика е предизвикателство за учители и бъдещи учители в сферата на висшето образование, както и за тези, които подготвят бъдещите учители (Чавдарова-Костова 2022: 5). Компетентностният подход насочва фокуса на работа от предмета към работа с фокус спрямо ключовите компетентности, а в представената обобщено-съдържателна визия е виден комплексният характер, в който се съдържат релевантни на дигиталната компетентност опори – инвестиране в основни умения, ключови компетентности, цифровизация и информационни технологии, дигитални трансформации (фиг. 2).

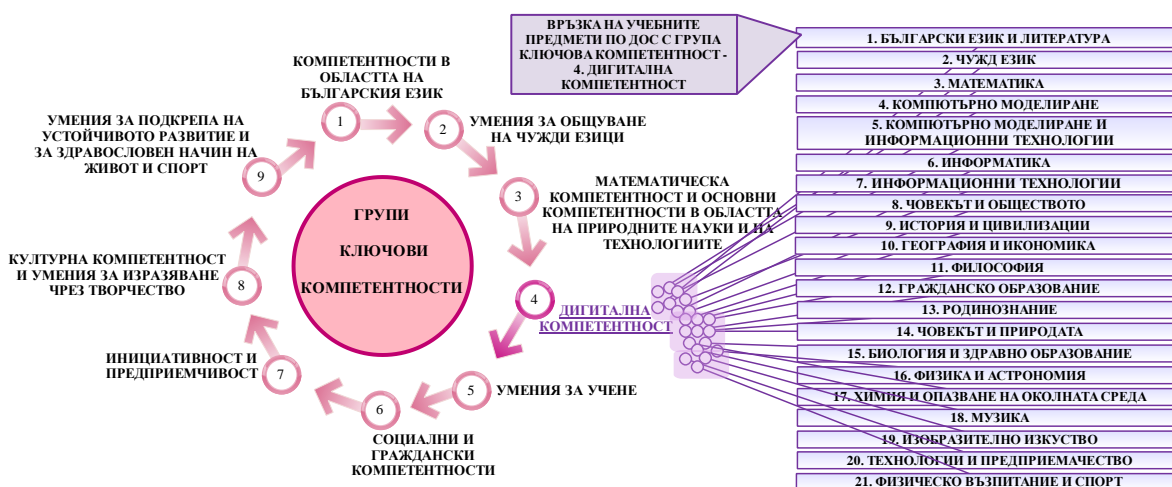

Фиг. 2. Обобщено-съдържателна визия на компетентностния подход, образователните приоритети и политики (Драганова 2023: 156)

В нормативния контекст на обвързаност на общообразователните учебни предмети с ключовите компетентности е обособена групата на учебните предмети, които са основополагащи за придобиване на дигиталната компетентност – *Информатика, Информационни технологии, Компютърно моделиране и информационни технологии и Компютърно моделиране*. Принципно, освен тези обединени в група учебни предмети, всички останали учебни предмети в българското училище трябва да бъдат преподавани в дигитална среда в резултат на пандемията. Държавните образователни стандарти (ДОС) за всички учебни предмети в общообразователната подготовка са декомпозирани по области на компетентност, очаквани резултати от обучението за знания, умения и отношения, дейности, междупредметни връзки, с ясно нормативно разписани връзки за отделните групи ключови компетентности.

Не предизвиканата дигитална трансформация е нормативно изискване и образователно предизвикателство в условията на образователна реформа и глобална здравна и икономическа криза, която процедурно е част от ДОС за всеки от 21-те учебни предмета на общообразователната подготовка в българското училище (фиг. 3).

Фиг. 3. Интегративно взаимодействие и връзки на учебните предмети от общообразователната подготовка по ДОС и група ключова компетентност – 4. *Дигитална компетентност*

Цялостната матрица на взаимодействие и интегративно-горизонтални връзки по група ключови компетентности – *Дигитална компетентност* между всички учебни предмети по ДОС са в различна плоскост, съдържателна визия и структура, съобразно научните тези и съвременното развитие на конкретната наука и научна област, трансформирани на училищно ниво като съдържание, структура, методика, възрастови особености на учениците.

Дигиталната компетентност, като група ключови компетентности за всички видове и равнища на образование и обучение, е част и в непрекъснатото взаимодействие с останалите групи ключови компетентности, като се развиват, надграждат и комбинират с цел нови възможности за учене и преподаване, осигуряване на висококачествено и приобщаващо образование и обучение, както и допълване на традиционното присъствено обучение.

Учениците преди пандемията използват дигиталните технологии, които основно са насочени към развлечение, забавление и общуване и не толкова за формиране на дигитална грамотност и култура, учебни и работни навици, формиране на знания и търсене на информация от дигитални източници, програми, платформи и др.

Учителите преди пандемията, както и училищата като институции, не бяха подготвени за масово реализиране на учебен процес в дигитална среда.

Малка част от учителите в българското училище са част от поколението Z и повечето са от поколение BB, X и Y, което детерминира принципно предизвикателство в обучението и общуването с поколение *Алфа* в условия на дигитална среда. За краткото време на масовото въвеждане на електронното обучение в българското училище се откри нова страница на образователно-дигитални трансформации като доказателство, че такива дигитални трансформации са факт през целия живот на човека.

Обучението в дигитална среда постави учителите пред предизвикателството на познаване на операционни системи, операционни и информационно-навигационни умения, както и прилагане на готови дигитални технологии, ресурси и продукти, работа в онлайн платформи и др.

Повишаването на квалификацията на педагогическите специалисти с оглед на дигиталната трансформация се оказва не само необходимост, но и задължително условие за бързо адаптиране, навременно интегриране, качествено формиране на знания, умения и компетенции у учителите, за организиране и провеждане на учебен процес в дигитална среда във всички видове училища в страната. Изискването към компетентността на педагогическите специалисти се отнася за няколко педагогически длъжности, но и за длъжността „учител“ в системата на предучилищното и училищното образование са дефинирани нормативно конкретни функции, като от общо 18, трета по ред е **„3. ефективно използване на дигиталните технологии“** (Наредба № 15, 2019: 2, 77; Драганова 2023: 137).

Дигиталните компетентности, като държавни изисквания при обучението на бъдещи учители, се формират и от нормативно разписаните избираеми учебни дисциплини от 2021 г., „свързани с доразвиване на компетентностите, необходими за упражняване на учителската професия“ на ниво първа група (педагогически,

психологически, образователно-управленски и частно-дидактически): „4. *Дигитална компетентност и дигитална креативност*; 5. *Разработване на уроци за обучение в електронна среда*“ (Наредба 2021: 3; Драганова 2023: 138).

Обучението в дигитална среда не е самостоятелно и отделно обучение, а е част от традиционното и интерактивно обучение, развиващо се в условия на променена комуникация на обектите и субектите в учебния процес, в условия на дигитална трансформация на всички равнища.

Дигиталните технологии са вече част от живота на всеки човек, като детерминират посоката на развитие в образованието и динамиката на образователните процеси, което вече е необратимо и демонстрира нови възможности и дигитални хоризонти. Дигиталните технологии променят света и образователните парадигми са преоткрити на база дигиталните технологии и формираната дигитална образователна среда.

Интегративното взаимодействие между гражданското и екологичното образование е симбиоза с доказани образователни традиции и синтез, което се осъществява във всички възрастови групи и в процеса на придобиването на всички видове училищна подготовка. Гражданското и екологичното образование в условията на образователна реформа по нормативен вектор „са взаимосвързани и формират интердисциплинарен комплекс, насочен към придобиване на социални, граждански и интеркултурни компетентности и на компетентности, свързани със здравето и поддържането на устойчива околна среда“ (Наредба № 13 2016: 1).

Нормативна специфика за гражданското и екологичното образование е институционалната политика за подкрепа (полицентрична или моноцентрична подкрепа), прилагана след анализиране на потребностите на училищната общност и определяне на стратегическите приоритети (Драганова 2020: 151-152).

Институционалната политика включва реализиране на институционална стратегия към гражданското и екологичното образование с установени конкретни подходи и начини за организация на вътрешните процеси и дейности за тяхното осъществяване, които днес са немислими без дигиталната трансформация.

Гражданското и екологичното образование са насочени към формиране на гражданско и екологично съзнание, които да провокират у учениците осмисляне на действителността и възприемане на реалната обективна картина за локалното, регионалното, националното и глобалното. Гражданското и екологичното образование са насочени и към формиране на поведенчески модели, от една страна отговорно гражданско поведение, а от друга екологично поведение, които са неразделно свързани на първично и вторично равнище на интеграция.

Съзнанието, поведението, гражданските добродетели, знанията за устройството на демократичното общество и задълженията на гражданина, екологичната култура за опазване на природната среда и екологичното равновесие са подложени на интегративна симбиоза, но в условия на масово разпространение на цифрови технологии и интернет.

Дигиталната трансформация е не само възможност и предизвикателство, но и реална и дългосрочна линия за бъдещето на човечеството по отношение и на знанието, ученето, преподаването и обучението.

В контекста на цифровото образование, съвременното информационно общество на ниво училище вече е с променена структура, организация и комуникация, което включва два взаимодопълващи се аспекта – „педагогическото използване на цифровите технологии за подпомагане и подобряване на преподаването, ученето и оценяването и развиването на цифрови компетентности от учещите и персонала в сферата на образованието и обучението“ (Заклучения на Съвета 2020: 1).

Ключов момент при училищното образование е свързването с цифровите образователни технологии, чрез които да се преподава гражданско и екологично образование в дигитална среда и „които правят възможна практиката на улесняване, учене и подобряване на резултатите на учещите чрез създаване, използване и управление на подходящи технологични процеси и ресурси“ (Заклучения на Съвета 2020: 2). Заклучителната теза на Съвета детерминира задължително повишаване равнището на цифровите компетентности за учители и за ученици, защото цифровата трансформация е обществено необходима, значима и води до промени във всички сфери на обществения живот – социални, икономически, културни, политически, военно-стратегически и други трансформации.

Цифровата трансформация на обществото изисква нови форми на обмен и комуникация, общуване в дигитална среда и формира идеята за гражданите в цифровата ера или новото цифрово гражданство. Според *Заклученията на Съвета*, под цифрово гражданство се разбира „набор от ценности, умения, нагласи, знания и критично разбиране“, а „цифровият гражданин знае как да използва технологиите и е в състояние да си служи с тях компетентно и положително“ (фиг. 4) (Заклучения на Съвета 2020: 2).

Фиг. 4. Обобщен синтезен модел за цифровата трансформация в контекста на гражданското и екологичното образование

Гражданското и екологичното образование са имплицитно конкретизирани в цифровото образование с изискването за „добре подготвени учители, обучители, преподаватели и друг педагогически и административен персонал, в това число ръководители на институции в областта на образованието и обучението“ (Заклучения на Съвета 2020: 2). Отговорът на дигиталната трансформация се отличава с бързина и скорост на информацията, независимо от мястото, времето и пространството, както и взаимозависимост между преподаване, обучение, учене и оценяване (в условия на дистанционно обучение и прилагани дистанционни подходи).

В условията на дигитална трансформация професионалното развитие на учителите, преподавателите и другия педагогически персонал за дигитална компетентност, се оказва наложително и неизбежно. ***Колко и в каква степен учителите бяха подготвени? Колко не успяха да се интегрират напълно в дигиталната среда? Кои са проблемите на дигиталната образователна трансформация? Кои са предизвикателствата и слабостите на прилаганото обучение в дигитална среда? В каква степен, съдържание и резултатност дигиталната трансформация допълва образованието и обучението лице в лице?*** – много въпроси, на които се търсят отговори.

Дигиталната трансформация, но в безопасна учебна среда, осигурява възможност за въвличане и методико-дидактическо разгъване на педагогическите концепции и технологии, методите на учене и преподаване, в една специфична за времето и пространството ефективна цифрова образователна екосистема. В *Заклученията на Съвета* е дадено определение на разбирането за *цифрова образователна екосистема* като среда и условие за гарантиране на висококачествено образование, съдържание, лесни за ползване инструменти, услуги с добавена стойност и сигурни платформи (Заклучения на Съвета 2020: 4).

Гражданското и екологичното образование са взаимносвързани и формират интердисциплинарен комплекс, който преминава чрез дигиталната трансформация към придобиване на социални, граждански и интеркултурни компетентности, на здравни компетентности и поддържането на устойчива околна среда.

За успешното изграждане на цифрова Европа, за реализиране на целите и задачите на гражданското и екологичното образование е необходимо обучение на всички участници в учебния процес и инвестиране в цифрови умения, защото всички обекти и субекти в обучението са част от цифровата ера.

Гражданското и екологичното образование в дигитална среда се осъществяват и чрез дейности и проекти по тематични области, свързани с 10 конкретни специфики, част от които е *електронното управление и медийната грамотност*. Базирана на тезата, че „образованието, обучението и ученето през целия живот са крайъгълния камък на социалното сближаване в условията на цифрово общество“, е идеята за цифровата трансформация на образованието като възможност за всеки гражданин, независимо от местоположението и времето да получи достъп до качествено образование, за насърчаване на културното многообразие, социалното сближаване и интеркултурен диалог в европейското общество (Програма 2021: 31).

Организирането и провеждането на педагогическите ситуации по гражданско и екологично образование изискват прилагане на дигитални умения и компетентности, което поставя висшите училища пред предизвикателството да подготвят педагогически специалисти за успешна реализация в цифровата ера. *Планът за действие в областта на цифровото образование за 2021 – 2027 г.* конкретизира необходимостта от дългосрочно-стратегическа визия за висококачествено и достъпно европейско цифрово образование, което цели „представяне на възможности, включително подобряване на качеството и количеството на обучението във връзка с цифровите технологии, подкрепа за цифровизация на методите на преподаване и педагогиката и предоставяне на инфраструктура, необходима за приобщаващо и устойчиво дистанционно учене“ (План 2021: 1).

Планът за действие детерминира две приоритетни области, които ясно посочват промените и потребностите на обществото, което в резултат на цифровата трансформация промени своето ежедневие:

- ⇒ насърчаване развитието на високоефективна екосистема за цифрово образование:
  - инфраструктура, свързаност и цифрово оборудване;
  - ефективно планиране и развитие на цифровия капацитет, включително съвременни организационни способности;
  - компетентни и уверени в областта на цифровите технологии учители и персонал за образование и обучение;
  - висококачествено учебно съдържание, удобни за използване инструменти и сигурни платформи, които зачитат правилата за неприкосновеността на личния живот в електронна среда и етичните стандарти.
- ⇒ подобряване на цифровите умения и компетентности, необходими за цифровата трансформация:
  - основни цифрови умения и компетентности от ранна възраст;
  - цифрова грамотност, включително справяне с дезинформацията;
  - компютърно образование;
  - добро познаване и разбиране на технологиите с интензивно използване на данни, като например изкуствения интелект;
  - задълбочени цифрови умения, които осигуряват повече специалисти в областта на цифровите технологии;
  - гаранции, че момичетата и младите жени са еднакво представени в обучението и работата в областта на цифровите технологии (План 2021: 1-2).

Предизвикателствата пред образователната система са много и разнопосочни, но за системното и пълноценно протичане на учебния процес в дигитална среда от значение е училищната инфраструктура, цифровият капацитет на институциите – училища, обучението на учителите и общите равнища на дигитални умения и компетентности на учениците и педагогическите специалисти.

За учителите, преподаващи не само гражданско и екологично образование, са важни и необходими дигиталните умения и компетентности, подборът на

подходящи педагогически технологии и подходи, симбиозно и интегративно организирани и приложени в учебния процес в дигитална среда, са решаващи за качествените резултати.

Дигиталната трансформация е носител и на други специфични за образователната система особености, които е необходимо да бъдат съобразени на ниво възрастови характеристики, медийна грамотност, критично мислене, разграничаване на информация от дезинформация, кибертормоз, пристрастяване и киберсигурност, защитата на неприкосновеността на личния живот и на личните данни, както и правата върху интелектуалната собственост.

Развиването на цифровите умения и компетентности трябва да е приоритет не само за учениците, но и за всички педагогически специалисти. Специфичните цели на Програма „Цифрова Европа“ доказва ролята и системното присъствие на цифровата трансформация в съвременното общество, която предлага огромни възможности за иновации, развитие, растеж, повишаване на конкурентоспособността на глобално равнище и засилване на творческото и културното многообразие (Програма 2021: 3).

Двата основни процедурни репера за дигиталната трансформация от гледна точка на стратегическите нормативни документи на Европейския съюз (ЕС) и образователните системи разкриват от една страна екологичното образование и механизма за възстановяване и устойчивост, с цел създаване на по-екологичен, по-цифровизиран и устойчив ЕС. От друга страна, акцент е гражданското образование в дигитална среда като взаимодействие с медиите и други доставчиците на информация, развиване на критично мислене и социализиране, превръщане на обучаемите в активни граждани и устойчиво формиране на умения за учене през целия живот.

Стратегическата рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в България ясно детерминира посоките на развитие на дигиталните предизвикателства на училищното образование, в това число и по гражданско и екологично образование до 2030 г.:

- ↷ дигитализацията и новите технологии, в частност изкуственият интелект, променят света и структурата на професиите;
- ↷ дигитализацията на учебния процес е ключов елемент на модерното училище, чрез който се оптимизира процесът на обучение, повишава се неговата ефективност и се подпомага навлизането на иновации, базирани на ИКТ;
- ↷ младите хора трябва да имат достъп до качествено образование, свързано с дигиталната трансформация (Стратегическа рамка 2021).

Библиография

1. Chavdarova-Kostova 2022: Chavdarova-Kostova, S. Narachnik za prilagane na kompetentnostnia podhod v obuchenieto na badeshti uchiteli. Pleven: EA AD, 2022. [Чавдарова-Костова 2022: Чавдарова-Костова, С. Наръчник за прилагане на компетентностния подход в обучението на бъдещи учители. Плевен: ЕА АД, 2022].
2. Dermendzhieva, Draganova 2022: Dermendzhieva, S., Draganova, T. Obuchenieto po geografia na stranite. Metodicheski analizi i interpretatsii. Veliko Tarnovo: ИТИ, 2022. [Дерменджиева, Драганова 2022: Дерменджиева, С., Драганова, Т. Обучението по география на страните. Методически анализи и интерпретации. Велико Търново: ИТИ, 2022].
3. Draganova 2020: Draganova, T. Ekologichnoto i geografskoto obrazovanie – normativen konstrukt v usloviyata na obrazovatelna reforma. – V: Sbornik ot Nauchna konferentsia 35 godini Katedra „Geografia” vav Velikotarnovski universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy”. Veliko Tarnovo: Paus, 2020, 149 – 156. [Драганова 2020: Драганова, Т. Екологичното и географското образование – нормативен конструкт в условията на образователна реформа. – В: Сборник от Научна конференция 35 години Катедра „География“ във Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“. Велико Търново: Паус, 2020, 149 – 156].
4. Draganova 2023: Draganova, T. Kompetentnostite za izrabotvane na shema v obuchenieto po geografia i ikonomika - obshtooobrazovatelna podgotovka (Canva). – V: Sbornik dokladi ot nauchna konferentsia „Znanie, nauka, inovatsii, tehnologii”. Veliko Tarnovo: Institut za znanie, nauka i inovatsii, 2023, 154-164. [Драганова 2023: Драганова, Т. Компетентностите за изработване на схема в обучението по география и икономика - общообразователна подготовка (Canva). – В: Сборник доклади от научна конференция „Знание, наука, иновации, технологии“, Велико Търново: Институт за знание, наука и иновации, 2023, 154-164].
5. Draganova 2023: Draganova, T. Prilozhenie na elektronnata platforma Wordwall v obuchenieto po geografia i ikonomika v progimnazialen etap (na primera na skritia tekst). – V: Sbornik dokladi ot nauchna konferentsia „Znanie, nauka, inovatsii, tehnologii. Veliko Tarnovo: Institut za znanie, nauka i inovatsii, 2023, 131-141. [Драганова 2023: Драганова, Т. Приложение на електронната платформа Wordwall в обучението по география и икономика в прогимназиален етап (на примера на скрития текст). – В: Сборник доклади от научна конференция „Знание, наука, иновации, технологии“. Велико Търново: Институт за знание, наука и иновации, 2023, 131-141].
6. Georgieva-Lazarova 2012: Georgieva-Lazarova, S. Obuchenie v digitalna sreda. Veliko Tarnovo: „Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 2012. [Георгиева-Лазарова 2012: Георгиева-Лазарова, С. Обучение в дигитална среда. Велико Търново: „Св. св. Кирил и Методий“, 2012].
7. Naredba № 13 ot 21.09.2016 g. za grazhdanskoto, zdravnoto, ekologichnoto i interkulturnoto obrazovanie, 2016. [Наредба № 13 от 21.09.2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование, 2016].
8. Naredba № 15 ot 22 juli 2019 g. za statuta i profesionalното razvitie na uchitelite, direktorite i drugite pedagogicheski spetsialisti. [Наредба № 15 от 22 юли 2019 г. за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти].
9. Naredba № 5 ot 30 noemvri 2015 g. za obshtooobrazovatelната podgotovka. [Наредба № 5 от 30 ноември 2015 г. за общообразователната подготовка].

10. Naredba za darzhavnite iziskvania za pridobivane na profesionalna kvalifikatsia „uchitel”, izm. i dop. ot 05.02.2021 g. [Наредба за държавните изисквания за придобиване на професионална квалификация „учител“, изм. и доп. от 05.02.2021 г.].
11. Plan za deystvie v oblastta na tsifrovoto obrazovanie za 2021 – 2027 g. [План за действие в областта на цифровото образование за 2021 – 2027 г.].
12. Preporaka na Saveta ot 22 may 2018 godina odnosno klyuchovite kompetentnosti za uchene prez tselia zhivot (tekst ot znachenie za EIP) (2018/C 189/01). [Препоръка на Съвета от 22 май 2018 година относно ключовите компетентности за учене през целия живот (текст от значение за ЕИП) (2018/C 189/01)].
13. Programa “Tsifrova Evropa”, 2021 – 2027 g., 2021 [Програма „Цифрова Европа“, 2021 – 2027 г., 2021].
14. Strategicheska ramka za razvitie na obrazovaniето, obuchenieto i ucheneto v Republika Bulgaria (2021-2030), 2021. [Стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България (2021-2030), 2021].
15. Uchebna programa po grazhdansko obrazovanie za XI klas (obshtoobrazovatelna podgotovka), 2018. [Учебна програма по гражданско образование за XI клас (общообразователна подготовка), 2018].
16. Zaklyuchenia na Saveta odnosno tsifrovoto obrazovanie v evropeyskite obshtestva na znaniето (2020/C 415/10), 2020. [Заключения на Съвета относно цифровото образование в европейските общества на знанието (2020/C 415/10), 2020].
17. Zakon za preduchilishtnoto i uchilishtnoto obrazovanie, 2015, v sila ot 01.08.2016. [Закон за предучилищното и училищното образование, 2015, в сила от 01.08.2016].
18. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/ip_22_452 - Evropeyskata deklaratsia za tsifrovite prava i printsipi na tsifrovoto desetiletie, 2022, 12.10.2023. [https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/ip_22_452 - Европейската декларация за цифровите права и принципи на цифровото десетилетие, 2022, 12.10.2023].
19. <https://futurium.ec.europa.eu/en/digital-compass> - 2030 Digital compass: Your Digital Decade, 12.10.2023.

ГРАЖДАНСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ И ИДЕЯТА ЗА ДЪРЖАВАТА, УПРАВЛЕНИЕТО И ВЛАСТТА, КОМЕНТАР НА УЧЕБНИК ПО „ГРАЖДАНСКО ОБРАЗОВАНИЕ“ ЗА 12-ТИ КЛАС

Докторант Венцислава Николаева Венчова, ЮЗУ „Неофит Рилски“,
Благоевград
ventislava_venchova@swu.bg

CITIZENSHIP EDUCATION AND THE CONCEPTS OF STATE, GOVERNANCE AND POWER – A REVIEW ON A 12TH GRADE CITIZENSHIP EDUCATION TEXTBOOK

Ventsislava Nikolaeva Venchova, PhD Student, South-West University “Neofit Rilski”,
Blagoevgrad
ventislava_venchova@swu.bg

Резюме: Настоящата статия разглежда темите за държавата, управлението и разделението на властите, които са поместени в учебника по „Гражданско образование“ за 12-ти клас от издателство „Просвета“, с автори: Христо Тодоров, Георги Ганев, Майя Грекова, Петя Кабакчиева, Луиза Славкова, Кирил Славчев. В настоящата разработка се поставят въпроси, които са от съществено значение за състоянието на образованието в българското училище по една от най-важните изучавани дисциплини, както и въпроси, свързани с методологията на преподаване, идеята за морала, идеята за държавата и състоянието на републиката, състоянието на правните фундаменти, както и положението, в което се намира българският социум. Това са въпроси от съществено значение поради ред причини. Българското училище, като институция, е основополагаща за създаване на кадри, които след придобиване на необходимата образователна степен да работят и да бъдат хора, които взимат решения от важно значение, решения, свързани с икономиката на държавата, състоянието на държавния апарат, развитието на бизнеса, както и определянето състоянието на социума. Отговорността за състоянието на всеки един аспект, от който е изградена държавата, българското училище като институция, държавният апарат и бизнес средите, са отговорност на всеки един от нас, тъй като всеки човек заема своето място в социума и това е от съществена важност.

Ключови думи: образование, българско училище, морал, ценност, държавност, отговорност, общество.

Abstract: This paper examines the topics of state, governance and separation of powers, which are included in the Civic Education' textbook for the 12th grade of Prosveta Publishing house, written by Hristo Todorov, Georgi Ganey, Maia Grekova, Petya Kabakchieva, Louiza Slavkova, Kiril Slavchev. In the present paper, questions are posed that are of essential importance for the state of education in Bulgarian schools, in one of the most important disciplines that are studied by Bulgarian students, as well as questions related to the teaching

methodology, the idea of morality, the idea of the state and the state of the republic, the state of the legal foundations, as well as considering the current conditions in Bulgarian society. These are important questions for a variety of reasons. The Bulgarian school, as an institution, is fundamental for human resource development who, upon acquiring their educational qualifications, will make significant decisions shaping the economy, the state apparatus, business development, and ultimately, the overall condition of society. The collective responsibility for the well-being of the state, encompassing Bulgarian school, governance, and the business environment, falls upon all of us. Each individual plays a key role in the society, and their contributions are essential.

Key words: education, Bulgarian school, morality, value, statehood, responsibility, society.

Предмет на анализ и коментар в настоящата статия ще бъдат двете първи теми от учебника по гражданско образование за 12-и клас. В съдържанието на посочения учебник, първите две теми са: 1. „Власт ограничава власт“ и 2. „Форми на държавно устройство“. По пътя на логиката, още в самото начало на учебника е залегнала идеята чрез входно ниво да се въвеждат учениците, които са в дванадесети клас, като са оставени въпросите с възможните отговори към всеки един въпрос.

Учениците се запознават и с това що е криза на властта и в кои моменти дадена власт в държавата би могла да се въведе или да е въведена в криза. Темата, която е посветена на разделението на властите, дава информация и по отношение работата на народните представители, както и идеята, свързана с вота на недоверие.

Въпросите, на края на темата, са свързани с това колко подписа са нужни, за да се подготви и внесе вот на недоверие към правителството, както и въпрос, зададен от американски специалист: „В една от своите статии, разясняващи американската конституция, един от нейните създатели, Джеймс Мадис, пише: Концентрирането на всички власти – законодателна, изпълнителна и съдебна – в един и същи ръце, били те едни, няколко или много, били те наследствени, самоназначени или изборни, справедливо може да се нарече не друго, а тирания. Как разбирате мисълта на Мадисън и какви основания виждате в неговото твърдение?“ (Тодоров 2021: 19) – това е първият въпрос, поставен в края на темата „Власт ограничава власт“ (Тодоров 2021: 19). Във връзка с разглеждания учебник по гражданско образование, бих искала да направя една препратка към учебника по гражданско образование за 11-и клас от издателство „Локарт“, с автори Сергей Герджиков и Васил Лозанов. На първата страница на учебника, преди обръщението на автора към учениците, е позиционирана статуята на свободата – въпрос: Защо в български учебник по гражданско образование първото, което българският ученик вижда, е Статуята на свободата, която е символ на САЩ, а не на България? (Герджиков 2011: 1) Преди да разисквам по темата за учебника по Гражданско образование за дванадесети клас, ще отбележа проблема, свързан с прекаленото количество навлязла информация от американския начин на живот в пределите на нашия социум чрез учебници, медии или онлайн платформи.

Позволявам си да направя този коментар, защото живеем във век, в който все повече като че ли имаме необходимост да притежаваме будно съзнание и да отворим сърцата си за истински важните неща, като в същата посока е важно и да говорим за актуалните теми, без те да бъдат табу за българските деца и българското общество в неговата цялост. Философията е науката, за която е от изключително важно значение да е актуална за времената, в които се намираме и да поставя въпроси, дори такива, които на моменти биха създали в човека чувство на неудобство.

Учебникът разкрива пред учениците идеята на разделението на властите, като ясно е казано, че то е оправомощено от Конституцията. Дава се информация по отношение на това що е суверенна държава и се пояснява, че всъщност демокрацията е властта, която принадлежи на народа. След това, в едно изречение се твърди, че има две форми на демокрацията, а именно представителна и пряка такава, като се прави диференциация между двата вида, а именно, че когато се говори за пряка демокрация, това значи, че народът пряко участва в политиката и участва във вземането на решенията, а като става дума за представителна, то тогава има народни представители, които да представляват народа. В темата се споменава и за доверието в представителната демокрация, като се уточнява, че доверието е налично, само тогава, когато гражданите имат доверие в своите представители, за които са дали своя глас с вярата, че те ще защитават интересите на народа. Посочена е тезата за Шарл дьо Монтескьо, според когото „мярка срещу злоупотребата с власт и тиранията е разделението на властите“ (Тодоров 2021: 13). Разглежда се от кои държавни институции се състои съдебната система, като се пояснява, че прокуратурата е част от нея. Разясняват се още задълженията на прокуратурата накратко. В учебника се представя дейността на съдиите, прокурорите и следователите, както и процедурите за формиране и избор на Висшия съдебен съвет. Споменава се и за моменти, в които се вижда криза във властта. В края на темата учебникът поставя конкретни въпроси към дванадесетокласниците.

Следващата тема е „Форми на държавно устройство“, като началото на темата се поставя с информация за това, че Конституцията на Република България е приета от Седмото Велико народно събрание и тя влиза в сила през 1991 година, като авторите пишат, че през този етап от своето обучение, учениците ще задълбочат знанията си по отношение на основния закон в държавата, а именно Конституцията; ще бъдат разгледани основните форми на държавното устройство и разбира се, тяхното внимание ще бъде насочено към устройството на Европейския съюз и най-важните негови институции. Авторите пишат, че Конституцията е върховният закон и няколко реда по-надолу поставят следния въпрос: „Но дали Конституцията е наистина жизненоважен за съществуването на една държава документ? ... Ако властта продължава да е в едни ръце, Конституцията не би имала смисъл – онзи, който държи властта, и занапред би я упражнявал безконтролно. Явно трябва вече да има обособени носители на властта, които да искат и да могат да създават инструмент за контрол върху нейното упражняване“ (Тодоров 2021: 20-21). След това се споменава съвсем накратко Аристотел, според когото „Онези форми на държавата, при които властта се упражнява в обществена полза, според Аристотел са „правилни“, а онези, при които тя се упражнява за лична изгода на

управляващите – „неправилни“.“ (Тодоров 2021: 21). Отбелязва се, че държавите може да са монархии или републики, като се дава информация за това, че България е парламентарна република. Като подтема се въвежда „Унитарни и федерални държави“, като се представят определения за унитарна държава и за федерална държава: „Държава, в която властта се разполага на една плоскост, има един център, в която съществува единен правов ред и той действа по еднообразен начин във всички точки на страната се нарича единна или унитарна държава“; „Държава, в която властта е разделена на две плоскости между държавата и нейните съставни единици, които също притежават някои от елементите на държавата, се нарича съюзна или федерална държава“ (Тодоров 2021: 22). Изброени са държави, попадащи в двете категории – федерална или унитарна, като също така е пояснено, че „...съставните части на федерацията нямат собствени въоръжени сили, дипломатически служби, разузнавателни служби, митнически и гранични служби, нямат и свои собствени валути. Съставните единици на федерацията не учредяват свое гражданство“ (Тодоров 2021: 22). Учениците се запознават с информацията, че парламентарните държави с федерално устройство са като структура двукамарни, защото се осъществяват два различни вида представителство, като това е препратка към изученото и констатираното в единадесети клас: „В долната камара на парламента са представени гражданите без оглед на това към кой щат, федерална област или автономна република принадлежат, а в горната – съставните единици на федерацията. Така например, в Камарите на представителите – долната камара на Конгреса на САЩ – са представени гражданите, а в Сената – горната камара – отделните щати“ (Тодоров 2021: 22). Накрая се заключава, че не бива държавите, които са с федерална структура на устройството, да се смесват с конфедерациите, тъй като конфедерациите не притежават свой собствен суверенитет, т.е. не притежават държавна власт, а държави, които са обединени в конфедерация чрез междудържавен договор, всъщност запазват своя суверенитет (до края на Първата световна война – Австро – Унгария). Темата завършва със заключителна част, посветена на кратка история на ЕС, споменава се членството на република България от 2007 г., както и че има двадесет и седем държави-членки в организацията. Дискутират се някои от важните договори, като Договорът от Париж, с който се създава Европейската общност за въглища и стомана между Франция, Италия, Белгия, Нидерландия, Люксембург и ФРГ. Представен е и Договорът от Рим, подписан от същите държави, през 1957 г., с който договор се създават ЕИО (Европейската икономическа общност) и Европейската общност за атомна енергия – ЕВРАТОМ, като се отбелязва от авторите, че „с този договор се създават митнически съюз и общ пазар на стоки, услуги, капитали и труд, договарят се общи политики в областта на земеделието и транспорта, създава се Европейската комисия“ (Тодоров 2021: 23). В същата посока се споменава, че в Маастрихт се подписва договор, с който се променят договорите от Париж и Рим, и се създава ЕО (Европейската общност) – предшественик на ЕС. Чрез този договор се въвежда обща външна политика и политика за сигурност, както и политика на сътрудничество във връзка с вътрешния ред и правосъдието. Договорът определя правомощията на Европейския парламент, Съвета на ЕС, Европейската комисия, Съда на европейските общности и др., като авторите не пропускат да отчетат, че в същия договор е

записано и намерението да се създаде обща европейска валута. В края на тази тема, Договорът от Маастрихт е посочен като причината, поради която Европейският съюз тръгва по пътя на това да промени своята форма, а именно от междудържавен съюз да се трансформира във федерална държава, но тъй като този процес не среща одобрението на всички държави-членки и през 2005 г., на референдуми в Нидерландия и Франция избирателите гласуват против ратификацията на проекта за конституция, той бива отхвърлен.

По отношение на идеята за разделението на властите, професор Георги Близнашки изяснява принципа на разделението на властите в учебника по „Парламентарно право“ от 2015 г.: „Парламентаризмът е една от формите на конституционната демокрация, която се основава върху принципа на разделение на властите. Предназначението на принципа на разделението на властите е да осигурява умерено управление, като така се гарантира гражданската свобода. В този контекст, конституционното устройство трябва да бъде изградено така, че да се изключва злоупотребата с власт в съответствие с формулата „една власт да възпира друга“ (Близнашки, 2015: 57). Проф. Близнашки подчертава, че тази идея за взаимното възпиране на властите е основен императив на конституционната демокрация, „тъй като по този начин се изключва прекомерната концентрация на публичната власт и се отслабва натискът, оказван от страна на политическата държава върху гражданското общество“ (Близнашки, 2015: 57). От казаното дотук ясно се вижда, че в съвременното парламентарно право все още има идеи, които водят началото си от Аристотел. В своето изследване на политическата философия на Аристотел „Към разбирането за справедливо и справедливост преди и при Аристотел“, Димка Гичева-Гочева пише следното: „държавното устройство се конституира в самото разделение на властите – обсъждащата, ръководещата и правораздаваща, или казано с нашите термини, законодателната, изпълнителната и съдебната“ (Гичева-Гочева, 2022: 203-204). Много по-важно би било в учебниците, използвани в български училища и в българската образователна система, да се дава информация на учениците, от която да става ясно, че български автори също разсъждават по едни от най-важните и значими текстове, за да се обогатят знанията и уменията, необходими за развитието на социума, философията и разбира се, образованието.

Акцентът на тази статия е да предложи възможен ход и допълнение към фундаменталните теми на гражданското образование. Темите, които са разгледани в учебника по гражданско образование, биха могли да достигнат още по-близо до съзнанието на дванадесетокласниците, които са във възраст, в която са на прага да изберат какво да учат във висшите учебни заведения. Това е възраст, в която да избират и прилагат моделите, чрез които да развият своето критично мислене в социалната си роля на граждани. Темите за държавното устройство и неговите форми, властта, управлението и идеята за държавата в нейната цялост, ще бъдат интерес във всеки, който би искал да се развива в тази посока. Ето защо е важно тук да се постави и идеята за това, че зад всяка форма, власт, идея за държавност и в самата държава, са хората, т.е. важно е да се говори по теми, свързани със социума, с възпитанието, с

идеята за ценностната система на индивида, за теми, свързани с емоционалната интелигентност, защото в държавните институции, в използването и управляването на властта, основното действащо лице е човекът, т.е. субектът, който е в центъра на всяко събитие и точно затова е от изключително значение лицата, които се занимават с държавния апарат, да са отлично подготвени и с висок морал.

В книгата на Робърт Грийн „48-те закона на властта“, в закон № 14, който е озаглавен: „Дръжте се като приятел, действайте като шпионин“, авторът пише: „Основно правило: От критично значение за вашия успех е да познавате съперника. За да съберете ценна информация, ще ви се наложи да прибегнете до услугите на шпиони, иначе няма да можете да изпреварвате ходовете на противника. По-добре ще е обаче лично да се заемете с тази изключително деликатна задача, дори и когато се срещате със съперниците си в светските салони. Задавайте косвени въпроси, за да подтикнете събеседниците си да разкрият намеренията си и слабите си места. Един изкусен шпионин може да извлече полза от всяка ситуация“ (Грийн, 2001: 177). В този контекст, настоящата статия задава въпроса дали следва във всяка една власт да се стига до услугите на шпиони и дали това правило, с което Грийн ни запознава, е морално, както и доколко моралът е част от управлението на държавата днес? Значи ли това, че когато един човек, който разполага с власт и има проблем, може да прибегне до не дотам морални постъпки и да действа като шпионин в името на това да постигне собствените си цели, които не винаги може би биха били най-моралните и най-добрите за социума, например?

Трябва остро да се постави на дневен ред темата за морала и нравствените закони, които неизменно да съпътстват политическите теми и гражданското образование. Петър Дънов, основателят на Бялото братство в България например, има съвсем различна концепция за това кое е добро и кое е лошо, както и за това какво може да се направи чрез силата на мисълта, а зад всяка жажда за власт, зад всяко държавно управление стоят хора, нали? Човешки същества със свои собствени мисли и стремежи: „С мисълта си привличаме бедност или богатство, добра или лоша съдба. По закона на подобие то ние се скачваме с определени космически течения съобразно мисловната си нагласа. Съвременната наука отива все по-напред, разкривайки тайните на мозъка, но съвременният човек е далеч от онова владение на мислите си, което ще бъде характерно за Новата човешка култура. ... мислите, които изпращаме навън, се връщат след време към нас. Ефектът на бумеранга е неотклоним – за добро и за зло. ... необходимо е да трансформираме лошите мисли в добри, злото в добро, а това може да стане само ако държим в ума си мисълта за Бога и не позволим да стане прекъсване на тази връзка“ (Дънов, 2023: 9-10). Може би това са също важни фундаменти, на които си струва да се обърне внимание в училище, а именно да се обясни на учениците, че за всяка държава, власт, държавна служба и форма на държавно устройство, е нужно хората да са добри, да са морални, за да може да се избегне държавно управление, от което едни да имат, а други да тънат в нищета. Човешкият дух и човешкото съзнание може да са изключително силни и много, много търпеливи, достатъчно е обаче от самото начало във всяко едно дете, а дори и в нас самите, да възпитаваме моралната интелигентност, която природно всеки един

човек притежава, за да може да се избегне опорочаване на властта, устройството, идеята за разделението на властите и служителите, които са в държавния апарат.

По отношение на видовете държавно устройство, обаче, и специално демократичното държавно устройство, в което ние днес живеем и за която форма на управление беше обърнато внимание в отбелязаните по-горе теми, разглеждани от посочения учебник за дванадесети клас, нека стане ясно, че според Аристотел, демокрацията е най-лошата форма на управление: според Аристотел, при демокрацията управляват бедните (Аристотел, 1995: 75); „Демокрациите се променят най-вече поради разпуснатостта на народните водачи. Те обвиняват като частни лица клеветнически богатите и ги карат да се обединяват (общият страх свързва и най-големите врагове), или публично подбуждат народа срещу тях“ (Аристотел, 1995: 146). Тиранията е изродено устройство на царската власт, която е за благо на монарха. Олигархията е изроденото устройство на аристокрацията, която отговаря за интересите само на богатите. А демокрацията е изродената форма на политията, която отговаря за благо на бедните: „Следните изброени устройства отговарят на изброените правилни – тиранията отговоря на царската власт, олигархията на аристокрацията, демокрацията – на политията. Тиранията е монархия за благо на монарха, олигархията съществува за благо на богатите, а демокрацията – за благо на бедните. Никой от тях обаче не се грижи за общата полза“ (Аристотел, 1995: 75). По отношение на Аристотеловата идея за уродливостта на формите на държавно устройство би могло да се обобщи следното: Трите най-лоши форми според Аристотел са: 1) тиранията, 2) олигархията и 3) демокрацията, защото те поставят на пиедестал интересите на конкретна прослойка от обществото или на конкретна личност. Тази информация би била по-подходяща за един човек в дванадесети клас, тъй като по този начин ще се развие у него критичното мислене и ще може да се запита дали това, което се показва от екрана и това, което масмедииите пропагандират, е толкова блестящо и добро или има доста тъмни кътчета, за които всеки от нас е нужно да си даде сметка, ако иска да изгради по-добър свят за живот.

След всичко, написано в учебници по право, в кодексите, в законите, в регламентите, може би цялата идея за управлението на държавата се свежда до фундамент, който е от изключително значение, а именно добродетелите на човека; добродетелите са общо седем: умереност, мъдрост, смелост, вяра, надежда и любов: „Всички добродетели трябва да са налице едновременно, а ако някоя от тях липсва, то цялата система се клати, страда и не върши никаква работа“ (Таков, 2019: 22).

Библиография

1. Aristotel 1995: Aristotel. Politika. Sofia: Otvoreno obshtestvo, 1987. [Аристотел 1995: Аристотел. Политика. София: Отворено общество, 1987].
2. Bliznashki 2015: Bliznashki, Georgi. Parlamentarno pravo. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2015. [Близнашки 2015: Близнашки, Георги. Парламентарно право. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2015].

3. Danov 2023: Danov, Petar. Za silata na misalta. Sofia: Hermes, 2023 [Дънов 2023: Дънов, Петър. За силата на мисълта. София: Хермес, 2023].
4. Gerdzhikov 2011: Gerdzhikov, Sergey. Uchebnik po grazhdansko obrazovanie za 11 klas (uchebnik). (2011). Avtori: Sergey Gerdzhikov, Vasil Lozanov, [Герджиков 2011: Герджиков, Сергей. Учебник по гражданско образование за 11 клас (учебник). (2011). Автори: Сергей Герджиков, Васил Лозанов].
5. Gicheva-Gocheva 2022: Gicheva-Gocheva, Dimka. Kam razbiraneto za spravedlivo i spravedlivost predi i pri Aristotel. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“. [Гичева-Гочева 2022: Гичева-Гочева, Димка. Към разбирането за справедливо и справедливост преди и при Аристотел. София: УИ „Св. Климент Охридски“].
6. Griyn 2001: Griyn, Robart. 48-te zakona na vlastta, Sofia: Siela, 2001. [Грийн 2001: Грийн, Робърт. 48-те закона на властта, София: Сиела, 2001].
7. Takov 2019: Takov, Kristiyan. Istina i spravedlivost. Sofia: Sibi, 2019. [Таков 2019: Таков, Кристиян. Истина и справедливост. София: Сиби, 2019].
8. Todorov 2021: Todorov Hristo, Hristo Todorov 2021: Uchebnik po grazhdansko obrazovanie. Sofia: Prosveta, 2021. [Тодоров 2021: Тодоров Христо, Христо Тодоров 2021: Учебник по гражданско образование. София: Просвета, 2021].

ФИЛОСОФСКО ОБРАЗОВАНИЕ

ФИЛОСОФСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ

Гл. ас. д-р Иво Минков, ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград

iminkov@swu.bg

PHILOSOPHICAL EDUCATION

Chief Assist. Prof. Ivo Minkov, PhD, South-West University, Blagoevgrad

iminkov@swu.bg

Резюме: Текстът представя накратко една възможна хипотеза, според която качествена връзка на училищното и университетското образование по философия се осъществява през призмата на понятието за „духа“. Всъщност духът сам по себе си е винаги във философията като мислене. Нещо повече, той развива философската наука. Изложена е идеята за зависимостта на качеството на училищното образование по философия, от нивото на философската наука в университетите и научните центрове. Осъществена е своеобразна аналогия с развитието на математиката и математическото образование в началото на двадесети век.

Ключови думи: философия, образование, дух, математическо образование.

Abstract: The text briefly presents a possible hypothesis according to which the qualitative relationship between school and university philosophical education is realized through the prism of the concept of “spirit”. In fact, spirit itself is always in philosophy as thinking. Moreover, the spirit develops philosophical science. The idea of the dependence of the quality of school education in philosophy on the level of philosophical science in universities and scientific centers is presented. A kind of analogy has been made with the development of mathematics and mathematics education at the beginning of the twentieth century.

Key words: philosophy, education, spirit, mathematics education.

Темата за философското образование предизвиква постоянен интерес, без значение дали към нея се отнасяме позитивно или негативно. Безспорно темата е актуална и днес. Преди всичко, в самото начало бих искал да поставя една хипотеза, в рамките на която ще се движи и моето изследване. Това е хипотеза, според която развитието на философията може и трябва да се случва в университетските и научно-изследователските среди, т.е. в университетите и академиите на науките. Науката, философската наука се изгражда в тези среди, там е съсредоточено новаторството, защото в зависимост от новите открития в дадена наука (нови положения, проблеми, постулати (аксиоми), теореми, доказателства, и т.н.), се отваря и теоретично пространство за разгръщане на нова методология. И когато ние поставяме въпроса за методиката на обучението по философия (и ако имаме намерение по някакъв начин тази методика да

бъде обновена, доразвита, трансформирана и т.н.), то тогава трябва да предположим равнището на философската наука в университетите.

Хипотезата представя теория, според която новите методи в обучението по философия, както и новото съдържание на предметите от философския цикъл в средното образование, които биха имали за цел по-добрата подготовка на учениците, са резултат, изискване, идващо от новите проблеми и постижения на самата философска наука, т.е. от научно-изследователските постижения на учените и университетските преподаватели. Едва по този начин може да се осъществи качествена връзка на училищата и университетите с научните центрове. През развитието на философската наука и нейните положения в различните ѝ области става възможно и реалното конституиране на нови методи на обучение и ново съдържание, които да достигнат и училищната среда.

И тук възниква въпросът: какво е в действителност състоянието на философската наука в нашите университетски и научно-изследователски среди, кореспондира ли то с изискванията на времето и епохата, в която живеем, или по-скоро е необходима реформа, цялостна глобална трансформация, глобално снемане (по Хегел) на философското? Философията обаче няма нужда от това някой да я променя, да я изменя и да я приспособява спрямо външните обстоятелства и обикновените превратности на живота. Напротив, философията се изменя вътре в себе си, тя е свободна наука (единствената свободна, казва Аристотел), която има в себе си своята необходимост, а човекът, като разумно същество, което е способно да философства, може да познае неумолимия ход на понятието. В такъв смисъл философията е духовна наука, а самата духовност се осмисля като целокупност – единство на взаимовръзките между човек, природа и Бог. Ако ние се откажем от философията (макар че, собствено, това е невъзможно, защото човек мисли през понятия; все едно да се откажем от формалната логика на Аристотел, според която е организирано обикновеното и елементарно мислене), то това означава, че ние се отказваме от духовността, от обвързаността на човека с човека, от обвързаността му с природата, и от обвързаността му с една Висша същност. И какво друго, ако не духовност, е необходимо днес на човека?

Философското образование постига, удържа и култивира духовността като целокупност. Ето защо е необходимо създаването на специализирани центрове, които да се занимават целенасочено с актуализацията на новите постижения в изследванията по философия, а оттам и с методика на обучението по философия. Тези специализирани звена могат да допринесат за заздравяване на връзките и отношенията между университети и училища.

От историята на философията и историята на науката ние знаем, че на различни етапи и в отделни епохи отношението между теория и практика се преобръща. Да кажем, първоначално философията и математиката възникват с цел практическите нужди на хората. Впоследствие обаче назрява необходимостта от теоретизиране на знанието, неговото систематизиране и теоретично усвояване, подреждане, методологизиране и последващо операционализиране. Така философията и математиката стават истински науки, преди това те са били просто знание. Знание, което дори

първоначално е било предавано предимно устно, в разговори, диспути и т.н. Едва Питагор в своята школа започва да преподава науките под една съответна форма. По такъв начин той обвързва знанието с нравствените ценности и педагогиката. Значи откъм знанието трябва да се изгради и приложи методика за собственото му преподаване и това допълнително допринася за неговото превръщане в истинска наука. По-нататък във времето наблюдаваме отново нуждата от изтласкване на теорията, абстракцията, за сметка на засиления фокус върху разсъжденията и приложенията. В нашето съвремие истински философското теоретизиране и тематизиране може да бъде осмислено, не като ограничаване и стесняване, а като своеобразна ефириализация (одухотворяване) на знанието. Философското образование способства за изграждане на капацитет, за проектиране на хоризонт, за усвояване на умение за теоретизиране, значи за сближаване на човека към духовността. Защото, обратното, царството на практицизма, ни отвежда към задоволяване на/и мислене върху непосредствените потребности, което пък от своя страна ни отдалечава от духовното царство, от царството на метафизиката. Нека припомним думите на големия немски философ, Георг В. Фр. Хегел, според когото „няма образован народ без метафизика“ (Хегел 1966: 12). С това не отричам практицизма и неговата необходимост, а искам да покажа и утвърдя мястото, топосът на философското, което принадлежи на духовността, както висшето изкуство, нравствените ценности, културата изобщо. Философията, както изкуството, нравствеността, културата е неотделима от истинското човешко битие. За да се съхрани човека, човешкото в човека е необходима именно конституцията на тези същностни черти на битийността на човека, а на първо място от тях – философията и философското образование.

Ето защо, изследванията в тази посока насочват вниманието към възможността за проникване на цялото философско образование (и в средния курс, и в университетите) от понятието „дух“; или, последното да стане водещо, както в историко-философският модул, така и то да представлява централен фокус, призма, през която да се изучават концептуалните и фундаментални философски дисциплини. Мисля, че това понятие притежава капацитета и мощта да изчерпи цялото предметно поле на философските дисциплини и подходи.

Като аналогичен пример ще посоча реформите в математическото образование, от края на XIX и началото на XX век. Историческият скок и модернизацията на учебното съдържание на математическите дисциплини по това време се дължи на идеята за въвеждане на понятието „функция“ като водещо в училищния курс. По нея работят много учени в Германия, Русия и Франция – Ф. Клайн, Д. Хилберт, Г. Кантор, П. Чебишев, А. Поанкаре и др. В Германия, между 1900-1904 г. Феликс Клайн развива идеята за постепенно въвеждане на понятието „функция“ като водещо в средното образование. Това е генералната му идея за реформа на математическото образование с цел неговото развитие, конституиране и утвърждаване като абсолютна основа на образоването въобще: „Тогава той твърди, че е нужно „понятието функция да пронизва цялото преподаване на математиката в средното училище“. Също така предлага включване на елементи от диференциално и интегрално смятане в гимназиалния курс. Това като идея отново е свързано с изследване на функции. Клайн дори твърди, че в елементарната математика

могат да се включат елементи от висшата, стига да бъдат поднесени по подходящ начин на достъпен език“ (1). В началото на XX век Клайн пише и отделен труд, посветен на тези проблеми – „Елементарната математика от гледна точка на висшата“, състоящ се от три части: аритметика, алгебра и анализ. Изобщо в Германия, в началото на двадесетото столетие е имало такова осмисляне – за осъзнатото неразделяне на училищния курс от науката, за необходимата им връзка, която ще допринесе и за собствената еволюция на математиката. „Въвеждат се понятията „функция“ и „функционално мислене“ (...). Започва изучаване на елементи от аналитичната геометрия и математическия анализ (диференциалното и интегрално смятане) в средното образование“ (2).

Всички тези реформи в математическото образование, осъществени преди 120 години са основание, фундамент, на който математиката стъпва през двадесети век. Сега след повече от век тази наука отново служи като еталон в научните изследвания, всява респект и е символ на достоверност в знанието. Защо давам пример с всичко това? Защото днес философията и философското образование могат да тръгнат по пътя на духа. Духът и мисленето на духа може да бъде внедрено наново в целия спектър на философското. Казвам наново, отново, защото априори духът, понятието е най-съществена страна, иманентна страна на философстването. Днес обаче, то сякаш се е изгубило, все по-малко се проявява във философията, а още по-малко във философското образование. Затова важна задача, според мен, на философстването, на философското образование е да изхожда откъм духа, да си служи с духа, да се стреми и да достига отново духа. И като казвам духа, не вмъквам тук никаква езотерика и мистичност; по-скоро духът е истински конкретното и той може и трябва да се изучава научно, т.е. в неговото понятие и еволюция.

Философията не е недостъпна. Точно обратното, тя е достъпна за всяко човешко същество, защото най-присъщото на всеки човек е мисленето. Духът, като мислене, е начало, дейност, цел, методология, резултат, свобода. В своята целокупност духът е самодвижение, постоянно развиваща се същност на нещата. Разглеждан в такава проекция, духът се обновява периодично и подобно обновление се конституира и установява, когато науката (философската наука) търпи развитие, разработва се и еволюира по определен начин. Такова развитие на философската наука може да доведе със себе си и иновациите във философското образование и като концептуалност, и като начини и методика на преподаване. Защото, както в университетите, така и на ниво среден курс не би следвало да се остава винаги при общоприетото и популярното в учебниците като материал (и формално, и съдържателно). Безспорно има фундаментални, съществени въпроси, на които трябва да бъде обърнато внимание (да кажем, какво е философията, света, човека, добродетелите и т.н.), но преди всичко насочеността трябва да бъде съсредоточена върху развитието на самата философска наука. Защото, както казва Хегел, при течение на времето, духът си изработва (макар и по-бавно) едно друго, по-развито състояние, различна степен, която изисква промени и реформи. Ако няма такава кореспонденция и паралелно отнасяне между тази нова степен на духа и състоянието на философската наука, то тогава се изпада в съвременната ситуация – на изключително труднопостижимата връзка на училищата с университетите и научните институции. Ето

защо, според мен решението, или поне началото, пътят към решаването на подобен сорт противоречия започва с внедряването на понятието „дух“ изцяло във философстването.

Бележки

1 Вж. <https://www.cphpvb.net/history/12364-mathematics-education-reform-xix-and-xx-century/>

2 Пак там

Библиография

1. Hegel 1966: Hegel, G. V. F., Naukata logika. Tom I. Sofia: ВКР, 1966. [Хегел 1966: Хегел, Г. В. Ф., Науката логика. Том I. София: БКП, 1966].
2. Petrov 2022: Petrov, F. Mezhdunarodno dvizhenie za reformirane na obuchenieto po matematika prez XIX vek i parvata polovina na XX vek, 2022. [Петров 2022: Петров, Ф. Международно движение за реформиране на обучението по математика през XIX век и първата половина на XX век, 2022]. Линк: <https://www.cphpvb.net/history/12364-mathematics-education-reform-xix-and-xx-century/>

МЕТОДИ НА ПРЕПОДАВАНЕ В ЧАСОВЕТЕ ПО ФИЛОСОФИЯ. РАЗМИСЛИ И СПОДЕЛЕН ОПИТ

ст. преп., д-р Анета Тумбева, Професионална гимназия „Никола Стойчев“ – гр.

Разлог

anneti@abv.bg

TEACHING METHODS IN PHILOSOPHY CLASSES. THOUGHTS AND SHARED EXPERIENCE

Senior lecturer Aneta Tumbeva, PhD, Professional High School “Nikola Stoychev” –

Razlog

anneti@abv.bg

Резюме: Статията цели да насочи вниманието към използването на разнообразните методи на преподаване в часовете по философия и гражданско образование, като идеи за адаптиране и прилагане на тези методи, подходи и образователните ресурси в класната стая. Акцентът е върху ролята на учителя, пред който има много предизвикателства и отговорности за участието му във формирането на стойностни личности с ясно изградена ценностна система и адекватни знания.

Ключови думи: критичност, новаторство, методи на преподаване, знания, умения компетентности.

Abstract: This article aims to draw attention to the use of diverse teaching methods in philosophy and civics classes, with ideas for adapting and applying these methods, approaches, and educational resources in the classroom. The emphasis is on the role of the teacher, who has many challenges and responsibilities to participate in the formation of valuable individuals with a clearly established value system and adequate knowledge.

Key words: criticality, innovation, teaching methods, knowledge, skills, competencies.

Критичността и новаторството в съвременното образование – постигането им като възможност в съвременното образование е изключително предизвикателство за учителя по философия и ГО. Учебната програма по философия за 10. клас „цели да подпомогне развитието на автономна личност, която е подготвена да участва съзнателно и конструктивно в живота на социалната общност“ (1), за което са предвидени 72. учебни часа. Същата програма предоставя по 1. учебен час седмично в 8. и 9. клас, като залага следните цели: „да подпомогне личностното развитие и самопознание на учениците чрез развиване на умения за самостоятелно, критично и творческо мислене“, за което МОН предвижда по 36. учебни часа за всяка от двете години. Това е огромно предизвикателство пред учителя по философия, за който новаторството и критичността са онези съществени дейностни проекции, които е необходимо да бъдат приложени, за да дадат възможност за да се изпълнят приоритетите, които МОН залага: „постепенното

изграждане на умения и „преносими“ компетентности“ (2). В програмата идва и подсказката чрез какви методи да бъдат осъществени, а именно – интерактивни.

Размислите за това как да отговоря на това предизвикателство, което МОН ми предоставя, ме насочи към идеята да споделя част от моя опит като учител по философия в професионална гимназия – училище, чиито възпитаници полагат усилия по-скоро към придобиването на професия, а философията не винаги е сред предметите, които представляват интерес за тях. Въпреки тези трудности, има мотивирани ученици, които се включват в редица инициативи, проекти и открити уроци, които организирам. За мен беше важно да направя необходимата връзка към ключовите компетентности (при които се извежда на преден план обучението, ориентирано към резултати) с идеята за прилагането на знанията в реални ситуации от живота, като по този начин се покриват стандартите или изискванията за резултатите от обучението. За нас – учителите, именно „стандартите са описани чрез познавателни глаголи, които посочват различните равнища на мисловния процес – запаметяване, разбиране, прилагане, анализиране, оценяване, създаване, и ги балансират в зависимост от етапа – напр. в началния етап преобладават по-ниските равнища: запаметяване, разбиране, прилагане, но в следващите етапи съотношението се променя в полза на високите – анализиране, оценяване, създаване.“ (3). Когато учениците постигнат компетентности, които им дават възможност за прилагането на умение за анализ, общение и творчество, то тогава учителят по философия е постигнал своята цел, като използва компетентностния подход в своята практика и като е осъществил най-ценното – подготвяйки младежа за ролята му на гражданин, пълноценен в гражданското общество. От друга страна това е възможност за учениците да могат да прилагат знания, умения и компетентности от една предметна област в друга. Реалната практическа насоченост за провокирането на „критическо мислене“ и „творческа насоченост“ в обучението е в различното протичане на часовете по предметите философия и ГО, чрез които да се стимулират критическото мислене, екипната работа, творчеството, предприемчивостта, емоционалната интелигентност, вземането на решения.

Учителите-новатори имат възможността да реализират промяната в часовете по предмета чрез промяна на методите и подходите в класната стая, с които да стимулират мотивацията за учене. За целта всеки учител разполага със свободата сам да премисли как да организира учебния час, да планира допълнителните дейности, да подбере методите, подходите и образователните ресурси, които насочвам към следните рамки:

- ✓ условия, за стимулирането на интереса на учениците за активно участие в час;
- ✓ възможности за участие в конкурси, конференции, проекти и програми, състезания;
- ✓ методи на преподаване.

Акцентът, който ще поставя, се отнася до откритите уроци и разнообразните активности, които осъществих през последните години. За мен от изключително значение е подготовката, осмислянето на основната идея и различните предметни области/урочни единици за нейното реализиране. Темата, която за мен е

интерес и предизвиква потребност от допълнителни възможности за размисъл, е „свободата в съвременното общество като възможна реализация на ценностите“. Думите „свобода“, „ценности“ са основни в различните предметни области, по които бяха реализираните през годините открити уроци. Сред условията за стимулирането на интереса на учениците и тяхното участие в час са задачите, съобразени с интересите им и връзката с предмета и темата на съответния открит урок. В някои случаи самите уроци бяха с ученици от различна възраст и класове, които имат афинитет към изучаваното. Ресурсите, които използвам, са разнообразни – например:

- постери, табла, плакети – някои изготвени от самите деца, други които заимствам от различни обучения, семинари и разнородни източници;
- флипчарт;
- мултимедия – имам богат набор от откъси от филми, както и клипчета с философска насоченост, викторини в кахут; и изключително ценният за мен интернет ресурс: сайтът на Кинематограф, с късометражно кино;
- участие на журналисти, прокурори и съдии, свещеници, кметове и други авторитетни личности в часовете, организиране на срещи и беседи;
- кабинетът по философия – той може да създаде усещане, което да провокира учениците и да стимулира тяхното мислене;
- участието в състезания, конкурси, интердисциплинарни уроци и проекти – национални и международни са шанс, който мотивира творческото мислене у учениците, възможността да прекарат няколко часа в университет, да изразят свободно своите мисли и идеи ги вдъхновява; конкурсите, особено тези, които имат някакъв награден фонд – предметен (грамота) или паричен, вдъхват особен ентузиазъм у децата; интердисциплинарните уроци ги карат да правят нужните междупредметни връзки и не само; проектите – особено международните чрез докосването до друга езикова среда и култура, обогатява и носи така жадуваната от учениците промяна.

Методите на преподаване са особено благодатни за насоката към интересния час, чрез който учителите можем да стимулираме нашите ученици. Беседата, дебатите са сред най-използваните в моята практика. За ролевата игра, за театралния елемент, ценностните проекти и портфолиата, мисловните карти, „Мислене в шест шапки“ (методът на Едуард де Боно) – особено полезни ресурси, за които научих предимно в обученията от други учители или „откраднах“ от свои колеги, но адаптирах в подходяща работна среда и като съобразих с интересите и възможностите на моите ученици.

Рамките на образователните ресурси и мотивацията на учителя води до реализирането на комплексния подход, чиято основна цел е учениците да се научат да мислят. Мисленето е действителен процес, а знанието е само негов резултат: „Всяко ниво на знание може да се съотнася с всяко ниво на познавателния процес, тъй като ученикът може да помни фактическо или процедурно знание, да разбира концептуално или метакогнитивно знание или да анализира метакогнитивно или фактическото знание“ (Димова 2016: 527). Осмисленото обучение предоставя на учениците знание и достъп до познавателните процеси, които са им нужни за успешното решаване на проблеми.

Фактическо знание = изолирани фрагменти от информация

Концептуално знание = системи от информация (напр. класификации, категории)

Процедурно знание = алгоритми, евристични подходи, емпирични методи и техники + кога следва да се използват

Метакогнитивно знание = знание за самите мисловни процеси и за това как ефективно да се управляват те (4).

Пред трудна задача сме изправени днес учителите. Предизвикателството е свързано с обучение, ориентирано към резултати, към изграждане на стойностни личности с ясно изградена ценностна система и адекватни знания. Така учителите надмогваме себе си в предизвикателството „училище“, чрез своите търсения в интердисциплинарните подходи, междупредметни връзки, като консултанти/фасилитатори, оценители и мотиватори, за да могат учениците да различават: знанието „какво“ (съдържание на мисленето) от знанието „как“ (процедура на мисленето).

Учителят е този, който трябва да реализира промяната в новата образователна парадигма, като организира творческа учебна среда и подбира подходящи образователни ресурси, методи и педагогически технологии според възрастта и възможностите на учениците. Като се откаже от ролята си на лектор и да насочва учениците към активно участие в учебния процес, към формулиране на въпроси, към самостоятелно намиране на отговори, към търсения и креативност, които излизат извън стените на класната стая и обслужват ежедневни житейски ситуации.

„Чрез компетентностния подход, развиван в часовете по предмета философия и ГО, учителят може да достигне до трансфер на знания като промени посоката в начина на преподаване, формите и методите на преподаване, дори и в начина на оценяване.“;

„В този смисъл компетентностният подход в обучението е стратегия за положителна промяна на образователната среда с цел развиването на адекватни за времето, в което живеем, способности (компетентности), които да гарантират достоен живот на всеки човек“ (5).

Учителят-новатор е основният катализатор на така нужната промяна в образователната система, като не само стимулира ученика към знания, а и го мотивира за стремеж към развиване на способности, чрез които да бъде адаптивен, активен и достоен гражданин, с които да задълбочава и изгражда своето мислене на ниво, отговарящо на съвременните изисквания на нашето общество. За съжаление съвременната действителност ни сблъсква с примери за некомпетентност от страна на учители в образователната система, което има и своите тежки последствия. Това се явява като ново предизвикателство за нужната промяна. Отговорността на учителя, застанал пред черната дъска, е огромна – той е този, който може да промени света на онези, чиито очи са вперени в него. Университетът има не леката задача да подготвя именно новаторите, които чрез прилагането на различни методи да създадат необходимата творческа среда в класната стая, за да може учениците да могат да развият своя потенциал. Кадрите, обучени в университета, заемат своите места в училище, където имат нелеката задача да

подготвят достойни граждани за нашето общество. Ролята на учителя е особено важна и е необходимо неговото постоянно развиване и усъвършенстване независимо от възрастта и натрупания стаж в училище. Това може да гарантира успехът на учениците и тяхното удовлетворение от положения труд.

Бележки

- 1 Вж. <https://web.mon.bg/>
- 2 Пак там
- 3 Вж. http://ptgtg.ucoz.com/dokumenti/2019-2020/knizhka_prva_rrr.pdf
- 4 Пак там
- 5 Вж. <https://diuu.bg/emag/13913/3/>

Библиография

1. Vasileva 2022: Vasileva, M., Kompetentnosten podhod v obuchenieto. Klyuchovi kompetentnosti. – Prodolzhashto obrazovanie, 17, 2022. Link: <https://diuu.bg/emag/13913/3/>. [Василева 2022: Василева, М., Компетентностен подход в обучението. Ключови компетентности. – Продължаващо образование, 17, 2022. Линк: <https://diuu.bg/emag/13913/3/>].
2. Dimova 2016: Dimova, D., Metodologichna gramotnost – teoretichna obosnovka i didakticheski resursi. – Strategii na obrazovatelnata i nauchnata politika, XXIV, 5, 2016, 517-538. [Димова 2016: Димова, Д., Методологична грамотност – теоретична обосновка и дидактически ресурси. – Стратегии на образователната и научната политика, XXIV, 5, 2016, 517-538].
3. Kniga za uchitelya po filozofia za 10. klas., 2019. Kapriev, Georgi., Vatsov, Dimitar., sast. Sofia: KLET Bulgaria OOD, 2019. ISBN 978-954-18-1423-9. [Книга за учителя по философия за 10. клас., 2019. Каприев, Георги., Вацов, Димитър, съст. София: КЛЕТ България ООД, 2019. ISBN 978-954-18-1423-9].

Интернет източници

1. http://ptgtg.ucoz.com/dokumenti/2019-2020/knizhka_prva_rrr.pdf
2. http://pmg-smolyan.org/work/menu/inovativno_uchilishte/programa.pdf
3. <https://web.mon.bg/>

ФИЛОСОФИЯТА В НОВИЯ УЧЕБЕН ПРЕДМЕТ СТЕМ-ИНТЕГРАЦИЯ

Докторант Даниела Дралева, ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград
danieladraveva@abv.bg

PHILOSOPHY IN THE NEW SUBJECT STEM-INTEGRATION

Daniela Draveva, PhD Student, South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad
danieladraveva@abv.bg

Резюме: В статията са разгледани примерни варианти на преподаване на философията съвместно с природните науки в изградените СТЕМ-центрове в училищата. Проследен е интердисциплинарният подход и са описани различни експерименти в работата на учителите, които допринасят за по-доброто усвояване на учебния материал, правейки ученето лесно и забавно. Учебният предмет СТЕМ-интеграция надгражда знанията и уменията на учениците и формира нови базови компетентности. Учебният процес е подпомогнат с изцяло ново техническо оборудване, а проектно-базираният подход дава на преподавателите свободата да творят и създават нови иновативни уроци. Учениците влизат в ролята на учени-експериментатори, а целта на учителя е да провокира в тях интерес към науката и да спомогне в бъдещата им реализация. Учениците, използвайки новите технологии, се запознават с различните научни теории и в прехода между минало и настояще, правят изводи и изграждат хипотези за бъдещето на човечеството.

Ключови думи: СТЕМ-интеграция, експеримент, интердисциплинарен подход, иновации.

Abstract: The article discusses exemplary options for teaching philosophy alongside natural science in school-based STEM centers. It explores the interdisciplinary approach and describes various experiments in teachers' work that contribute to a better understanding of the learning material, making learning easy and fun. The school subject STEM-integration builds on students' knowledge and skills and forms new basic competences. The learning process is supported by brand new technical equipment, and the project-based approach gives teachers the freedom to create and design new innovative lessons. This is where students take on the role of experimental scientists and the teacher's aim is to provoke their interest in science and help them in their future career. Students use new technologies to learn about different scientific theories and in the transition between past and present draw conclusions and build hypotheses about the future of humanity.

Key words: STEM-integration, experiment, interdisciplinary approach, innovation.

Увод

Динамиката на света, в който живеем, налага промяна в образователните програми, промяна и в стандартите, и в самия начин на преподаване. Изискванията на съвременното общество налагат именно тази промяна в структурата и организацията на учебния процес, така че тя да бъде съобразена не само с възрастовите особености на учениците, но и с техния интерес. Проектно-базираният подход се използва отдавна в

образователната ни система, а в световен план за СТЕМ образование започва да се говори още през 50-те години на XX в. Някои автори, като J. Crayton (2011), D. White (2014), K. Blyman (2015), го свързват с началото на космическите изследвания, други автори като M. Sanders (2009), G. Siekmann (2016), Y. Sukma (2021) посочват 90-те години на XX в.

Първоначално съкращението е било SMET, а после се променя на STEM, но едва в началото на XXI век започва да се говори за новия тип обучение, а името на американския биолог Judith Ramali (2001) да се свърза с този термин. У нас изграждането на СТЕМ-центрове в страната започва от 2021 г. и с въвеждането на новия учебен предмет СТЕМ-интеграция се заговори и за СТЕМ обучение, първоначално в училище (5-12 клас), след това програмата бе разширена и обхвана детските градини и университетите. Изучаването му започна първоначално като свободно-избираем предмет, но с оглед големия интерес на учениците и резултатите, които постигат, се обсъжда вариант в следващите програми да бъде включен към задължителната подготовка.

Често, когато се чуе думата, **STEM /Science, Technology, Engineering, Math/** се свързва само с природните науки и информационните технологии, но в последните години все повече се заговори за мултидисциплинарния характер на това обучение. Към него се включиха хуманитарните науки, технологии и предприемачество, музика, изобразително изкуство и се добавиха новите клонове STEAM и STREAM. И ако преди науките се преподаваха отделно, днес се говори за междупредметни връзки, мултидисциплинарност, интерактивност и иновативност в преподаването. Изискванията на пазара от въвеждането на нови професии, в които все повече ще се изискват умения по програмиране и работа с изкуствен интелект, както и компетентности и знания във всички области, налага и промяна в учебните планове и въвеждане на нови профилиращи предмети.

„СТЕМ-интеграция“ е новият предмет, който дава свободата на учителите сами да разширяват и надграждат учебното съдържание с повече експериментално и практическо приложение на знанията. Изградената СТЕМ среда позволява както на учителите, така и на учениците да разгърнат своя творчески и научен потенциал. Разбирането и усвояването на понятията от различните науки става лесно, чрез екипната и проектна дейност, които са заложили в образователната рамка на този предмет.

„СТЕМ е предизвикателство както за нас, преподавателите, така и за учениците, защото в този вид обучение учениците имат нова роля, те не са просто слушатели, изпълнители на определени задачи, те са тези, които активно участват в обучителния процес и създават нови продукти“ (Икономова 2023: 48).

В СТЕМ групите учителят сам решава как да организира учебния процес, тръгвайки от желанието и интереса на учениците, може да се организира екип от една възрастова група, или да се включат ученици от различни класове, които да работят по определени проекти. Интердисциплинарният подход, включващ преподаване на знания от различни области, обединени под една глобална тема, позволява на учителите да работят целогодишно по една или няколко теми, включващи знания от различните учебни дисциплини. На базата на проучвания, екипна и проектна дейност учениците биват поставени в ролята на учени и експериментатори. Чрез използването на различни

виртуални симулации, изграждането на 3D модели и проекти, учениците се запознават с различни научни обекти, експериментират и преживяват света; съставят хипотези, изследват и творят. В изследването на даден проблем разгръщат творческия си потенциал, създават приятелства и откриват себе си и интереса към науката.

„СТЕМ е учене чрез преживяване, чрез практическото приложение и изготвянето на модели, решаването на казуси, експериментирането, анализирането и прогнозирането децата се вдъхновяват и влизат в ролите на учени-изследователи“ (Икономова 2023: 48).

Чрез комбинираните уроци, екипната и експериментална работа се активизира интереса и мотивацията за учене, и така учениците надграждат своите знания по отделните предмети и различните научни области. Развиват абстрактно-логическото си мислене, креативността си и търсят нови пътища за решение на поставените проблеми: „Апетитът за наука идва чрез експериментите и практиката. Видях и запомних, преживях и разбрах“ (Аралова 2023: 51).

В последните години бързият и лесен достъп до информация наложи и адаптивност при преподаването, учителят в СТЕМ средата вече е в нова роля на фасилитатор и ментор, а не преподаващ, а учениците се поставят в центъра, те търсят и предлагат решения, те самите влизат в ролята на помощници и обучители на по-малките и дават нова трактовка на самото обучение. Целта на съвременното образование е точно това – формиращо изобретателни, мислещи млади хора, които да приложат след време своите знания успешно в живота. А това става благодарение на дигитализацията и използването на новите компютърни приложения във всички научни сфери:

„Дигитализацията е процес, при който все повече в обществения живот се впитат комуникационните технологии, чиято същност е възможността чрез цифровото кодиране на информационните масиви, последните да бъдат лесно и с минимални разходи и загуби пренасяни, класифицирани, преработвани, съхранявани и използвани“ (Градинаров 2019: 13).

Новите технологии и разработки в IT сектора, както и използването на AI, подпомагат учебния процес и то не само в областта на природните науки, но и при хуманитарните и творческите дисциплини. Моделите, които изграждат учениците, са с цел изучаване на явленията и процесите в живота и не жива природа, и развиват тяхното въображение: „Под модел трябва да разбираме не просто едно материално, или умозрително построение, което има за цел главно да онагледява и имитира нещо съществуващо, или въображаемо, а само такива построения (материални или умозрителни), които са създадени с цел за изучаване на нещата и явленията“ (Митрани 1989: 96). Чрез експериментите учениците не само учат и изследват, но и установяват различни зависимости между обектите, анализират, правят заключения и прогнозираят бъдещето. Сравняват обектите в реална и експериментална среда и търсят най-добрият оптимален вариант за развитие и съществуване: „Колкото по-добро съвпадение има между един модел и опитните резултати, толкова този модел е по-близо до истината, до реалността“ (Митрани 1989: 110), и впоследствие тези проекти могат да бъдат доразвити и реализирани на практика.

Средата се променя чрез моделното експериментиране и в повечето случаи учениците сами предлагат решения; да, понякога и грешат, но така чрез своите модели те придобиват нови знания, умения и компетентности. А впоследствие проектите им могат да бъдат представени на различни фестивали, форуми и конкурси. „Спецификата на моделното експериментиране се състои в това, че в процеса на познанието между обекта и субекта на социалното познание се включва и моделът, като изпълнява двуединна роля – на средства и на предмет за експериментално изследване, като заменя действителните обекти на социално познание“ (Гиндев 1977: 327).

В другият клон STREAM се срещат историята, философията и литературата с технологиите и природните науки. Тук учениците, чрез изследване и четене на различни научни текстове, търсят новия поглед върху даден проблем. Провокирани от решението на поставения казус търсят допълнителна литература, анализират научните факти, сравняват информацията от различни източници и AI и разширяват своя хоризонт. Учениците все по-често прибегват днес до използването на изкуствения интелект, за да получат бърза, лесна и синтезирана информация, и тук ролята на учителя е да ги научи да мислят критично, да умеят да интерпретират текста и използват информацията по най-добрия и правилен начин. Да съпоставят фактите от миналото и днес, да формират лично становище по дадения проблем, и изградят своята ясна визия за бъдещето, „Формалната логика позволява машината да замести човека, стига той да формулира проблема на „разбираем“ за нея език и да ѝ предостави съответната последователност от етапи, които да следва.“ (Градинаров 2019: 15). А в бъдеще AI в образованието ще предлага още по-лесен и ефективен достъп до информация и нови възможности. Предметът STEM-интеграция позволява на учениците да експериментират на воля и да не се страхуват да правят грешки, защото тук няма количествена оценка /поне на този етап/. Играйки, учейки, забавлявайки се, имат свободата да изразят себе си и да се докосват до тайните на науката, ето това е визията на новото образование.

Цели: В най-общ план можем да посочим, че те могат да бъдат общи за цялостното STEM образование и конкретни за самия учебен предмет или час /да се разберат научните възгледи за човека, природата и средата; да се обособят факторите, влияещи върху развитието; изграждане на умения за глобално разглеждане на проблема и формиране на аналитично мислене; да се разбере от учениците същността и ролята на човека чрез осмислянето на личния опит за промяна на социалната среда и други/. И чрез тези уроци учениците развиват своите базови компетентности в областта на природните науки и философията, както и културни и дигитални умения за учене, чрез творчество и използване на технологиите и AI.

• **Наука и философия /Science and philosophy/**

Говорейки за наука в STEM-центровете учениците надграждат своите знания и умения и примерите, които са посочени в статията, са за ученици от гимназиален етап, но те могат да бъдат адаптирани и приложени и към по-малките ученици от прогимназиалния етап. Учителите, водени от стремежа да поднасят интересно и увлекателно учебния материал, имат възможността да използват различни методи и да

създават иновативни уроци на различна тематика, „Емпиричните методи на познание придобиват своята евристична роля въз основа на съчетанието си с теоретичните науки“ (Гиндев 1977: 337).

Взаимосвързаността и системният подход помагат на учениците не само за по-доброто разбиране на материала, но и да видят цялостната перспектива за значимостта на науките и тяхното конкретно приложение в живота. С двумерните и тримерни уроци, включващи няколко учебни дисциплини, се засилва не само интересът към науките, но и самите ученици, експериментирайки, се докосват до истинската наука, чрез изграждането на хипотези, използвайки анализа, синтеза, дедукцията и обобщението, с извеждането на изводи и заключения. В случая тук използвахме представянето на тримерен урок по Биология, История и Философия на тема: „Човекът през калейдоскопа на времето“, където бе проследена еволюцията на човека от Алфата на земния генезис до Омегата на светлинния човек. Учениците съвместно със своите учители проследиха генетичните изменения от зората на първите хора и изградиха хипотези за бъдещето развитие на човечеството в следващите векове. С помощта на изкуствения интелект учениците показаха визията на образованието, градовете и професиите на бъдещето. В други областта на природни науки може да се използват също Labdisc, както и платформите Labster и Mystery Science, с чиято помощ учениците изследват различни показатели, попадат във виртуални лаборатории и симулации, които предизвикват интереса и любопитството им. Философията и гражданското образование намират своето място не само в глобалните теми за човечеството, но и конкретно в осмислянето на ролята на философите за научните открития. В тази връзка могат да бъдат направени двумерни уроци между физиката и философията /за светлината, времето и пространството, движението и други/. В областта на химията и философията /химичните елементи и натурфилософията, за субстанция и същност и др./. В областта на биологията и философията /биомедицина и биоетика, мозък-интелект, или как да генерираш ум и т.н./. Теми от атомизма и метафизиката, през причинност, материя и форма, до езика на популизма и фалшивите новини и т.н. Темите са безкрайно много и във всяка една от тези области може да се формулират казуси и проблеми, по които учениците да работят, да мислят комплексно и да откриват причинно-следствени връзки, закономерности и решения.

• **Технологии и философия /Technology and philosophy/**

Използването на технологиите в учебния процес улеснява учителя и дава голям набор и достъпност до различни видове платформи и интернет ресурси. В часовете по СТЕМ-интеграция учениците могат на практика да покажат наученото по информационни технологии и компютърно моделиране. Тук екипната работа може да включва изготвяне на презентации, изследване на даден проблем, изготвяне на модели и защита на проектите. Оборудваните СТЕМ центрове днес разполагат с интерактивен софтуер за обучение, VR решения-за виртуална реалност, роботи и 3D принтери и други високо технологични компоненти. Всичко това позволява в процеса на работа не само да се учи, но и да се твори и експериментира. А любими за учениците са ролевите игри с

изкуствен интелект, могат да работят с различни приложения и програми като AI Dungeon, Arduino, Duolingo, Gencraft, Fotor и други; да създават кратки видеоклипове, да пишат истории, и създават анимирани сюжети и герои. Могат да работят по въвеждането на изкуствения интелект и в полза на образованието и по другите учебни предмети. Да използват и създават симулации, близки до реалните, или съвсем нови виртуални реалности, или пък да се докоснат до квантовите науки. Да дискутират по различни теми като кибертормоза и как да се предпазят от фишинг измами и др. /тук и самите ученици могат да влязат в ролята на обучители на по-малките, както и на свои връстници извън СТЕМ групата/, да изработват интерактивни картосхеми, които могат да се използват и в други учебни дисциплини.

- **Инженерни науки и философия/ Engineering and philosophy/**

Връзката на технологиите тук с философията може да бъде със запознаване на учениците с историята на механицизма от XVII в. и XVIII в. и преход от първите механизми до съвременните технологични открития и тези на бъдещето; да се запознаят с делото на различни учени и философи, техните теории и практически разработки. От парната машина до нанотехнологиите, от идеята за вечен двигател до автономните транспортни системи и умните къщи – решенията на бъдещето. Може да бъдат направени комбинирани мултидисциплинарни уроци съвместно с учителите по информационни технологии, философия и технологии и предприемачество. Примерни теми: изграждане на училищен соларен парк, биоградина, контролирано напояване, рециклиране и др. Тук може да се използва методологията Agile за проектната дейност, като различните групи, работещи по един проект, се разделят на фази и всеки екип работи по отделни части на проекта. Акцентира се на сътрудничеството и стремежа за усъвършенстване и избягване на грешките още в процеса на работа, за да може реализираният проект да бъде успешен и с оглед пестене на средства и ресурси. Така учениците се учат да планират, изграждат се умения за отговорност, инициативност, координираност, предприемачески и лидерски умения и др.

- **Математика и философия /Math and philosophy/**

Математиката като част от проекта на СТЕМ играе ключова роля при формирането на базовите знания и компетентности на учениците, а така също за развитието на абстрактно-логическото и асоциативно мислене, въображението и креативността. СТЕМ обучението позволява да се провокира интереса към учене на повече деца и дори тези, за които математиката е трудна и сложна дисциплина. Тук отново по избор и преценка на учителя могат да бъдат сформирани групи от различни възрастови групи и различни класове, където учениците могат да работят по решаване на логически казуси и задачи извън учебния материал. Използването на изкуствения интелект в математиката, което прави ученето забавно и ангажиращо за учениците чрез играта Prodigy Math. Може да се работи в областта на приложната математика, менталното смятане и работа по изчислителни проекти с реално приложение в живота /архитектурни, инженерни и др./.

Учениците могат да работят с Декартовата координатна система, геометрични фигури, Платоновите тела, „Escape room“ с решаване на логически задачи, математиката в слънчевата система /съвместно с физика и философия/, разисквания върху нулата и нищото, безкрайността, абсолютния континуум, от точката до множествата, и още много други теми, „Дали и в сферата на математиката, както в сферата на физиката, не трябва да се потърсят началата на една обща теория на всичко?... да генерираме произхода на концепта за „абсолютния континуум“ на числата и да изведем мястото му в съвременната теория на числата.“ (Кръстева 2022: 79).

Теми в областта на математиката, физиката и философията, подходящи за експериментална, аналитична и изследователска работа, *Философия на математиката* може да провокира интереса не само в областта на логиката и решаване на математически казуси, но дори и при по-малките ученици, които не изучават философия, могат да се запознаят с идеите на различните философи-математици. Интерес би предизвикало съпоставянето на идеите и откритията на Талес, Питагор, Архимед, Евклид, Платон и Аристотел, Декарт и Лайбниц, Айнщайн и др.

• **Изкуство и философия/Art and philosophy /**

Зад буквата „А“ на абревиатурата на STEAM изкуствата и литературата не са допълнение, а застават в основата на проектното обучение. Към критичното мислене на науката и технологиите се прибавя и творческият процес. Самата STEM среда позволява учене чрез творчество и забавление, създаване на нови креативни продукти, макети, картини, дори и включване на поезията и сценичните изкуства. Могат да се разработят уроци чрез кинематографични експерименти и театър, музикална или литературна *Art pause*, училищна телевизия, а така също използването на технологиите и изработване на модели на 3D принтери, създаване на комикси и компютърни анимации. Могат да използват платформата DeepArt, където с помощта на AI могат да променят снимки в произведения на изкуството, да експериментират с различни стилове и техники, а в областта на музиката AIVA да композират и могат да създават уникални музикални проекти, електронни книги и видео клипове. А ролята на философията тук е в позицията на изграждането на естетически вкус и формиране на знания за различните видове изкуства и тяхната въздействаща роля. Могат да бъдат пресъздадени откъси от философски текстове, решаване на морални казуси, басни, есета, участие в дебати и др.

Различните варианти на STEAM уроци позволяват мултидисциплинарност със съчетаването на различните предмети като литература и изобразително изкуство с природните науки и технологиите /биология, литература и изобразително изкуство; математика, философия и музика, и др./ Но тук подходът е обратен, от творчество към наука, с цел да се обхванат и тези ученици, които имат художествени, артистични и музикални таланти. Интегрираният подход и иновативните методи изискват много допълнителна работа и усилия от страна на учителите при предварителната подготовка на едни такива уроци, но часовете от този тип са леки и приятни за учениците. Така изкуствата правят обучението вдъхновяващо и интересно, предоставяйки свобода за творчество и развитие. Когато идеите станат реалност и

учениците видят готовия краен продукт на своя труд, удовлетворението и радостта се превръщат в стимул за още изяви, нови знания и растеж.

Заключение

Учебният предмет СТЕМ-интеграция съчетава в себе си научното и творческото начало, давайки свободата на учителите да експериментират в учебния процес, а на учениците да се докоснат до истинската наука чрез опитите, изследванията и експериментите. Изградено върху основата на системното мислене, интердисциплинарният подход и новите технологии, СТЕМ обучението подготвя младите хора за бъдещето. С дискуссионния метод и проектната дейност учениците откриват тайните на научното познание, изграждайки практически умения и критическо мислене. СТЕМ образованието е бъдещето на преподаването, учене чрез въздействие и преживяване, което инициира в учениците интерес в различни области. Модел, при който съвременните технологии и традиционното вървят заедно в света на науката, формирайки знаещи и можещи млади хора. Пътят на промяната носи със себе си и отговорността да се намери баланса между големия обем научна информация и полезността, да се намери оптималният вариант между теорията, практиката, бъдещата реализация и новаторството. А философията е тази, която обединява науките във взаимосвързаността на всички процеси в живота, разкривайки един нов свят на научното познание пред подрастващите. СТЕМ – това е една хармонична връзка между наука, технологии и творчество, една нова парадигма и ефективно решение за новаторски подход в образованието.

Библиография

1. Aralova 2023: Aralova, G., Eksperimentalno dokazvane na kachestvoto na napitki, hrani i produkti. – STEM-obrazovanie, inovatsii i znanie, 17, 2023. [Аралова 2023: Аралова, Г., Експериментално доказване на качеството на напитки, храни и продукти. – STEM-образование, иновации и знание, 17, 2023].
2. Gindev 1977: Gindev, P. Filosofia i sotsialno poznanie. Sofia: Nauka i izkustvo. [Гиндев 1977: Гиндев, П. Философия и социално познание. София: Наука и изкуство].
3. Gradinarov 2019: Gradinarov, B. Silata na sistemnia faktor. Sistemniyat genezis na neopredelenostta v obshtestvoto. Sofia: Iztok-Zapad. [Градинаров 2019: Градинаров, Б. Силата на системния фактор. Системният генезис на неопределеността в обществото. София: Изток-Запад].
4. Ikonomova 2023: Ikonomova, R., Uchebni eksperimenti s izpolzvaneto na tehnologii i biologia-izrabotvane na karta-pasport na sartseto. – STEM-obrazovanie, inovatsii i znanie, 16, 2023. [Икономова 2023: Икономова, Р., Учебни експерименти с използването на технологии и биология-изработване на карта-паспорт на сърцето. – STEM-образование, иновации и знание, 16, 2023].
5. Kalaykov 1986: Kalaykov, I. Filosofia i nauchno poznanie. Sofia: Nauka i izkustvo. [Калайков 1986: Калайков, И. Философия и научно познание. София: Наука и изкуство].
6. Kozhuharova, Zhelyazkova 2021: Kozhuharova, D., Zhelyazkova, M., Sashtnost na STEM obuchenieto. – Pedagogicheski forum, 3, 2021. [Кожухарова, Желязкова 2021:

- Кожухарова, Д., Желязкова, М., Същност на STEM обучението. – Педагогически форум, 3, 2021].
7. Kristeva 2020: Kristeva, S., Chislovi mnozhestva i Absolyutnia kontinuum na chislata. Chast1. – NotaBene, 57, 2020. [Кръстева 2020: Кръстева, С., Числови множества и Абсолютния континуум на числата. Част1. – NotaBene, 57, 2020].
  8. Mitrani 1989: Mitrani, L. Nauka i nenauka. Sofia: Nauka i izkustvo. [Митрани 1989: Митрани, Л. Наука и ненаука. София: Наука и изкуство].
  9. Strigachev 1996: Strigachev, A. Na granitsata na naukata – problemi i samnenia. Sofia: Integral G. [Стригачев 1996: Стригачев, А. На границата на науката – проблеми и съмнения. София: Интеграл Г].
  10. Todorov 2019: Todorov, D. Mnogolikoto bitie i negovoto svetovazpriyatie na savremennia chovek. Sofia: Paradigma. [Тодоров 2019: Тодоров, Д. Многоликото битие и неговото световъзприятие на съвременния човек. София: Парадигма].
  11. Hramova 1984: Hramova, V. A. Kategorialnyu sintez teoriticheskogo znania. Kiev: Naukova Dumka. [Храмова 1984: Храмова, В. А. Категориалный синтез теоритического знания. Киев: Наукова Думка].
  12. Cheshmedzhieva 2024: Cheshmedzhieva, K. AI v obrazovaniето. Narachnik za uchiteli. Sofia: Kristiana Cheshmedzhieva. [Чешмеджиева 2024: Чешмеджиева, К. AI в образованието. Наръчник за учители. София: Кристиана Чешмеджиева].
  13. Yankov 1984: Yankov, M. Materia, informatsia, otrazhenie. Sofia: BAN. [Янков 1984: Янков, М. Материя, информация, отражение. София: БАН].

ЕКОЛОГИЧНО ОБРАЗОВАНИЕ И ЗДРАВНА КУЛТУРА

ИНСТИТУЦИОНАЛНА КОЛАБОРАЦИЯ, ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ И ПОЛИТИКИ МЕЖДУ РИОСВ И ВТУ В КОНТЕКСТА НА ЕКОЛОГИЧНОТО ОБРАЗОВАНИЕ

Гл. ас. д-р Тамара Драганова, Докторант Милка Асенова, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Регионална инспекция по околната среда и водите (РИОСВ) – Велико Търново

t.draganova@ts.uni-vt.bg, milka_as@yahoo.com

INSTITUTIONAL COLLABORATION, INTERACTIONS AND POLICIES BETWEEN RIOSV AND VTU IN THE CONTEXT OF ENVIRONMENTAL EDUCATION

Chief Assist. Prof. Tamara Draganova, PhD, Milka Asenova, PhD Student, “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, RIOSV – Veliko Tarnovo

t.draganova@ts.uni-vt.bg, milka_as@yahoo.com

Резюме: Статията представя институционалното взаимодействие между РИОСВ - Велико Търново и ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ в контекста на екологичното образование. Представени са инициативи, форуми и събития, които са анализирани като примерни модели за реализиране на екологичното образование във висшето училище. Систематизирани и характеризирани са институционални политики, насочени към екологичното образование и интегративни модели за реализиране на стратегическите приоритети чрез компетентностния подход.

Ключови думи: институционално взаимодействие, институционални политики, екологичното образование, интегративни образователни модели.

Abstract: The article presents the institutional interaction between RIOSV – Veliko Tarnovo and “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo in the context of environmental education. Initiatives, forums and events are presented, which have been analyzed as exemplary models for implementing environmental education in higher education. Institutional policies aimed at environmental education and integrative models for realizing strategic priorities through the competence approach have been systematized and characterized.

Key words: institutional interaction, institutional policies, environmental education, integrative educational models.

Взаимодействието между институциите не е ново явление след образователната реформа в българската образователна система от 2016 г., а доказан модел на институционална колаборация във времето и пространството, в образованието, обучението и ученето. Осигуряването на институционални политики, образователни стратегии и взаимодействия между училище – университет и други институционални

звена е път за постигане на целите и принципите на Закона за предучилищното и училищното образование (ЗПУО), както и на Закона за висшето образование (ЗВО). Образователните институции имат свои стратегически приоритети и изпълняват институционални образователни политики, в които присъстват колаборативни модели на взаимодействия, които са и гарант за качеството на образователната услуга, изпълняват високите изисквания на обществената поръчка, формират личности, като създават подкрепяща среда в различните институции за нейното личностно и професионално развитие.

Отговорността на заинтересованите страни при реализиране и поддържане на институционални колаборативни модели е свързана не само с конкретен единичен акт на сътрудничество, но е и пример за съвместни усилия, професионализъм и образователна синергия на различни равнища с комплексен и холистичен характер и системна честота, които водят към устойчивост на формираните образователни модели с добавена стойност. Утвърдените и ефективни във времето, пространството и между институциите образователни колаборации са навременна потребност и необходимост за процеса на обучение. В много от нормативните документи присъстват като императивни методически указания, приоритетни области, изисквания и др., като например:

- ✦ „в съответствие със стратегическите си приоритети образователните институции определят институционални политики, които подкрепят и осъществяват екологичното образование;

- ✦ в институционалните политики се определят конкретни подходи и начини на организация на вътрешните процеси и дейности за осъществяване на екологичното образование“ (Наредба № 13 2016: 7);

- ✦ провеждане на институционални политики за изграждане на среда на доверие и партньорство;

- ✦ изграждане на единно разбиране между заинтересованите страни на отделните институции за следване на политика за качеството на образованието;

- ✦ „изграждане на партньорство и съвместни политики на всички нива (национално, регионално, локално и институционално) за постигане на целите за устойчивото развитие;

- ✦ реализиране на дейности за популяризиране на европейските инициативи в областта на образованието за устойчиво развитие” (Стратегическа рамка 2021: 36);

- ✦ участие в обществени кампании, свързани с екологични проблеми, както и в дейности на организации, занимаващи се с опазване на околната среда; сътрудничество с различни обществени субекти за постигане на общи екологични цели (Наредба № 13 2016: 48);

- ✦ посещение на тематични изложби, посещение на ферма, производствено предприятие и др. (Учебна програма VI клас 2020: 8; Учебна програма VII клас 2017: 7; Учебна програма X клас 2018: 10);

- ✦ устойчивост в обмена на информация между институциите;

✦ мултиплициране на резултатите от институционалната колаборация на различни нива и споделяне на добри практики.

Сътрудничеството между РИОСВ – Велико Търново и Великотърновския университет са дългогодишни, ефективно-позиционирани спрямо държавните институционални политики, нормативните документи и изисквания, учебните планове и програми, както и спрямо европейските образователни стратегии и политики, глобалните образователни тенденции и устойчивото развитие. В контекста на академичната свобода и възможността преподавателите от университетски звена да имат свобода да осъществяват „творчески изяви, свобода на обучението, свобода на сътрудничество за извършване на съвместна учебна дейност..., както и на съвместна научноизследователска, художественотворческа, проектна и иновационна дейност с други висши училища и организации в страната и чужбина“ предполага именно една устойчивост на институционалните връзки и сътрудничество за постигане на общи екологични цели (ЗВО 1995: 12) Инвестирането в умения и компетентности, конструирането на образованието, обучението и ученето на основата на ключовите компетентности изисква да се следва процедурната линия за правото на планиране, организиране и провеждане на съвместни инициативи, събития и форуми, които да са съобразно интересите на висшите училища и институциите.

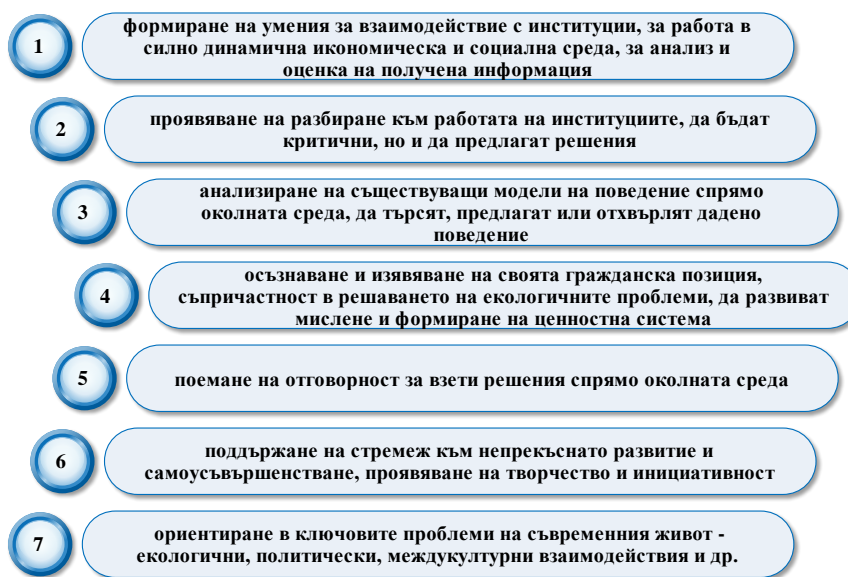
Студентите във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ изучават учебни дисциплини, които пряко кореспондират с необходимостта от институционална колаборативност с РИОСВ-Велико Търново и други институции или интегративните дейности се полагат на полиаспектни тематични линии и дейности, форми и подготовка, методи и технологии. Институционалните взаимодействия и връзки са базирани на следните основи (Асенова 2021: 313):

- ✓ опазването на околната среда се изучава в отделни университетски специалности или в определени дисциплини;
- ✓ теоретичната подготовка на студентите се допълва от учебни практики в рамките на обучителния процес;
- ✓ практиките и опита на държавните институции имат положителен ефект върху нагласи, компетенции и навици на младите хора, необходими за справяне с предизвикателствата на нашето време;
- ✓ взаимодействието между висшето училище, държавни и научни институции, неправителствени организации, браншови организации и сдружения предоставя допълнителни образователни възможности за младите хора.

Необходими за личностната реализация, здравето, пригодността за заетост и социално приобщаване, професионалната реализация и трудов опит изискват приложението на комплекс от ключови компетентности не само с оглед на общественото и икономическото развитие, но и в резултат на различни инициативи, провеждани в Европа през последното десетилетие. Целите на устойчивото развитие включват триединството на обучение, базирано на знания, умения и навици, необходими за насърчаване на устойчивото развитие, както и начина – да се изпълни чрез образование за

устойчиво развитие и устойчив начин на живот, защото „образованието за устойчиво развитие е съществен елемент от качествено образование и основен фактор за всички останали цели за устойчиво развитие“ (Препоръка на съвета 2018: 2-3). Неформалното учене или неговото трансформиране като естествено продължение или успоредно въвеждане заедно с формалното са в посока към развиване на „основни междуличностни, комуникативни и когнитивни умения, като критичното мислене, аналитичните способности, творчеството, уменията за решаване на проблеми и устойчивостта“ (Препоръка на съвета 2018: 3). Защитена е тезата, че именно при установяване на сътрудничество между различни учебни среди или между институционалното взаимодействие се прилагат разнообразни учебни подходи и условия, които са функция на качествено образование и ученето през целия живот.

Усъвършенстването на личностните компетентности на студентите при осъществяване на институционални взаимодействия обхващат конкретни компетентности – фиг. 1. Чрез образователната стратегия за обучение, базирано на 9-те групи ключови компетентности и осъществявано по пътя на институционалните взаимодействия и устойчиви връзки във времето, пространството, съдържанието и екипността се гарантира изпълнението на целта в ЗПУО за придобиване на компетентности за прилагане на принципите за устойчиво развитие (ЗПУО 2015: 2).

Фиг. 1. Примерен модел на формиране на компетентности при осъществяване на институционални взаимодействия (Асенова 2021: 319-320)

Моделът е апробиран чрез проведените през изследвания период 2002 г. – 2023 г. съвместни инициативи, работа по проекти, организиране и провеждане на семинари, информационни срещи, кръгли маси, конференции, куизи, изложби и др. Участвалите студенти на ВТУ (над 300) са от специалностите – „География“, „Педагогика на обучението по история и география“, „Педагогика на обучението по български език и география“, „Регионално развитие и геоикономика“, „Културен туризъм“, „Туризъм“,

„Приложна лингвистика с два чужди езика и международен туризъм“, „Стопанско управление“, „Финанси“, „Маркетинг“, „Публична администрация“, „Социални дейности“, „Предприемачество в социалната сфера“.

Акцент в настоящото изследване е поставен на институционалната колаборация и взаимодействие в периода 2019 г. – 2023 г. със студенти, като преки участници във формите на образователните политики (табл. 1).

Подборно-детерминирани инициативи за институционално сътрудничество между РИОСВ и ВТУ

Таблица 1

ИНИЦИАТИВИ, ФОРУМИ И СЪБИТИЯ В ПЕРИОДА 2019 – 2023 Г.	ГОДИНА
Информационна среща за Национален парк „Централен Балкан“ – представяне на природното богатство и запознаване с продуктите в подкрепа на природозащитното образование	2019
Конкурс за презентация, посветен на Международния ден на Черно море 31 октомври	2020
Конкурс за рисунка с история на тема „Зелено бъдеще за Европа“, посветен на Деня на Земята – 22 април	2021
Информационна среща за защитени животински видове, включени в природозащитната мрежа Натура 2000, посветен на Деня на Земята – 22 април	2022
Участие в проект „Зелена класна стая“ на Българско дружество за защита на птиците (БДЗП) в партньорство с РИОСВ-Велико Търново по програма „Младежи за околна среда“ на Министерството на околната среда и водите	2022
Студентски семинар и географски куиз, посветени на 21 май – Европейския ден на мрежата от защитени зони „НАТУРА 2000“ и 22 май – Международния ден на биологичното разнообразие	2023

Основните начини на взаимодействие между двете институции ВТУ и РИОСВ са:

- посещения на студенти в РИОСВ за запознаване с дейността на институцията или представяне и обсъждане на определена тема;
- съвместни конкурси;
- работа по проекти;
- посещение на други институции, организирано от РИОСВ като сепариращи инсталации, пречиствателна станция, природо-научни музеи, наблюдение на птици и др.;
- организиране и провеждане на куизи, свързани с защитените територии, съхраняването на биоразнообразието, защита на птиците, екологичните проблеми и др.;

- провеждане на семинари, кръгли маси и студентски форуми за опазване на околната среда и др.

Функционалният статус на институционалното взаимодействие между РИОСВ и ВТУ са с ясна интегративна същност и първичен синтез на развитие: развиваща, насърчаваща, информираща, възпитаваща, обучаваща, трансформираща, интегрираща и др.

Взаимодействието между РИОСВ и ВТУ, развиващо се на база функционална колаборация е и възможност за превантивност в образованието за устойчиво развитие, ефективен контрол и измеримост на обратната връзка, навременни реакции на рискови ситуации, по-висока информираност и кариерно ориентиране, продължаващо образование и професионална насоченост, обвързано с екологичното образование и грамотност, гарантиране на образователна, професионална и институционална устойчивост, установяване на делови отношения, които се развиват в бъдеще, независимо от промените в образователните политики.

Представените в настоящата статия инициативи, като резултат от ефективното и устойчиво институционално сътрудничество между РИОСВ и ВТУ, е малка част от цялостните дейности и събития, подборно детерминирани и актуални спрямо изследвания период.

➤ **Информационна среща, посветена на Международния ден на биологичното разнообразие – 22 май, 2019 г.**

Експерти на РИОСВ – Велико Търново и Дирекцията на Национален парк „Централен Балкан“ – Габрово проведоха информационна среща със студенти от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Бъдещите педагози и специалисти от катедра „География“ получиха информация и примери за категориите защитени територии и биологичното разнообразие, което те съхраняват. Национален парк „Централен Балкан“ очарова младежите със запазената дива природа, привличаща хиляди посетители и изумителните пейзажи на Средна Стара планина и свързаните с нея традиции и поминък. От особена важност за бъдещото професионално развитие на студентите бяха представените продукти в подкрепа на природозащитното образование „Животните в Национален парк Централен Балкан“, „Растенията в Национален парк Централен Балкан“, „Разходка в дивата планина“ и „Оазис на дивия свят“. По време на дискусиата младите хора и техните преподаватели споделиха идеи и мнения за разнообразяване на образователните материали за учениците. Използване на технологии и он-лайн игри, тестове, посещения на място в защитените територии бяха предложенията, с които експерти и участници си обещаха бъдещо сътрудничество.

➤ **Конкурс за презентация, посветен на Международния ден на Черно море – 31 октомври 2020 г.**

РИОСВ – Велико Търново и Катедра „География“ при ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ организираха конкурс за презентация с цел да провокират младите хора да съберат, проучат и анализират информация за Черно море и българското черноморско крайбрежие, да представят в синтезиран вид научни данни и факти, изследвания, състояние, тенденции и прогнози в развитието на обектите и явленията.

Презентациите трябва да бъдат разработени по предварително зададени теми, свързани с международния ден, стратегическия план за Черно море, географски особености и стопанско-икономическа характеристика на българското черноморско крайбрежие, защитени територии, природноресурсен потенциал и екологични проблеми на Черно море.

Конкурсът бе насочен към ученици във възрастови групи V-VII клас и VIII-XII клас, и студенти, които могат да работят индивидуално или по двама в екип.

Жури от преподаватели на ВТУ и експерти на РИОСВ оценяват и класират материалите. Отличените участници получават грамоти и предметни награди.

В конкурса вземат участие 48 ученици и студенти, които представят 44 презентации. Учениците са от Велико Търново (СУ „Ем. Станев“, ОУ „Св. П. Евтимий“, ПГСАГ „А. Попов“), Дулово (СУ „В. Левски“), Исперих (ПГ „В. Левски“), село Строево, област Пловдив (ОУ „Хр. Смирненски“) и Враца (СУ „Хр. Ботев“), а студентите – от различни специалности на ВТУ: „География“, „История и география“, „Културен туризъм“, „Регионално развитие и геоикономика“.

Най-голям интерес са предизвикали темите за екологичните проблеми на Черно море, за географските особености и за защитените територии на българското черноморско крайбрежие (средно по 10 презентации).

Всички ученици и студенти получават грамота за участие. Седем учители са отличени за мотивиране и подкрепа, съдействие и професионална подготовка на учениците.

➤ **Конкурс за рисунка с история на тема „Зелено бъдеще за Европа“, посветен на Международния ден на Земята – 22 април 2021 г. (Асенова 2021: 306-309)**

РИОСВ – Велико Търново и Европейски информационен център Европа Директно – Велико Търново, в партньорство с Катедра „География“ на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, организират конкурс за рисунка с история на тема „Зелено бъдеще за Европа“ за ученици и студенти от цялата страна. През 2021 г. международния ден на Земята обединява хората в общата кауза за опазване на планетата с призива „Restore our Earth“/„Да възстановим нашата Земя“.

Целта на конкурса е да мотивира младите хора да покажат своето отношение към природната среда чрез изобразителното изкуство и литературата. Участниците трябва да начертаят или нарисуват начина, по който искат да изглежда зеленото бъдеще на нашата страна, на нашия континент, на нашата планета. В допълнение на рисунката да напишат креативна история за това, какъв очакват да бъде този свят!

Състезанието е възможност за представяне на знания и умения и споделяне на идеи за ползване, опазване и съхраняване на природата. Популяризирането на творбите цели да предизвика емоции, диалог и вдъхновение за действия в останалите членове на обществото.

Конкурсът е насочен към ученици от V до XII клас и студенти. Участниците могат да работят индивидуално или по двама в екип. За участие е

необходимо да бъде попълнен регистрационен формуляр и към него да бъде приложена рисунката и историята (есе, съчинение).

За участие в националния конкурс са получени 190 творби на 222 ученици, представители на 55 училища от 36 населени места и студенти от ВТУ. Мотивация и подкрепа, съдействие и професионална подготовка на учениците и студентите са оказали 55 преподаватели.

Творбите отразяват всички аспекти на темата – от природните ресурси - зеленото богатство на нашата планета, горите, водата, пчелите, животните, равновесието в природата, през човешката намеса в природните процеси – вредни емисии, замърсяване на въздуха, замърсяване с отпадъци, климатични промени, до грижата за околната среда с разделно събиране и рециклиране, опазване и възстановяване, зелена енергия. Погледът в бъдещето, отговорността и вярата в красотата, както и призива на участниците „Земята е в нашите ръце - нека я опазим!“ подкрепят напълно мотото на конкурса за зелено бъдеще!

➤ **Информационна среща за НАТУРА 2000, по повод Международния ден на Земята – 22 април 2022 г.** (<https://www.uni-vt.bg/bul/pages/?page=6291>)

Студенти на ВТУ от специалностите „География“, „Педагогика на обучението по история и география“, „Педагогика на обучението по български език и география“, „Регионално развитие и геоикономика“ и „Културен туризъм“ посетиха Фотоизложбата „НАТУРА 2000 в България“ (Нови хоризонти LIFE17 GIE/BG/371), експонирана в РИОСВ. Изложбата представя 30 фотографии на видове и местообитания с европейско конзервационно значение в България, включени в екологичната мрежа Натура 2000. Снимките са на фотографа Емил Енчев, както и от фотоархива на Зелени Балкани.

Натура 2000 е общоевропейска мрежа от защитени зони, целяща да осигури дългосрочното оцеляване на най-ценните и застрашени видове и местообитания за Европа в съответствие с основните международни договорености в областта на опазването на околната среда и биологичното разнообразие.

Поля Тончева от Сдружение с нестопанска цел „Зелени Балкани“ – Пловдив представи на студентите презентация за Натура 2000 и проведе беседа за видовете в изложбата, както и за защитените видове растения и животни в резерватите в региона, демонстрира макети на лешояд, защитени птици и прилепи, като разказа любопитни факти за начина им на хранене, размножаване и избора им на местообитание. Разказът провокира интереса на студентите за видовете лешояди, за борбата при тяхната защита и възпроизводство, както и какви действия са необходими да се предприемат при намиране на бедстващо животно.

Подреждането на два познавателни пъзела „НАТУРА 2000“ и „Ловен сокол“ провокира критичното мислене, географската хорологичност на младите хора и разкри възможността за игровизиране на обучението в неформална среда.

➤ **Участие в проект „Зелена класна стая“, 2022 г.**

Студенти от катедра „География“ на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ бяха включени в проект „Зелена класна стая“ на Българско дружество за защита на птиците (БДЗП) в партньорство с РИОСВ – Велико Търново по програма „Младежи за

околна среда“ на Министерството на околната среда и водите. Основната цел на проекта е провокиране на интереса на младите хора към птиците около нас и техните местообитания, създаване на съвременни нагласи за действия за тяхното съхранение, подобрене и опазване, повишаване на мотивацията на учениците за развитие, усъвършенстване и участие в природозащитни дейности.

В рамките на проекта са организирани две дейности с участието на студенти:

- презентация на тема „Завръщането на кървоглавия пеликан в България“ от Свилен Чешмеджиев, БДЗП в РИОСВ – Велико Търново със студенти от специалностите „География“, „Педагогика на обучението по история и география“, „Педагогика на обучението по български език и география“ и „Регионално развитие и геоикономика“. Ръководители на студентите са гл. ас. д-р Тамара Драганова и гл. ас. д-р Мария Петрова – преподаватели в катедра „География“;

- екскурзия с учебна цел до Природонаучния музей на Биосферен резерват „Сребърна“ в с. Сребърна, обл. Силистра и Екомузей с аквариум в гр. Русе.

➤ Студентски семинар и географски куиз по повод Европейския ден на мрежата „НАТУРА 2000“ – 21 май и Международния ден на биологичното разнообразие – 22 май, 2023 г.

Поводът за инициативите е отбелязването на двете природозащитни дати и гостуващата в РИОСВ пътуващата изложба на Регионален природонаучен музей, гр. Пловдив „Река на биоразнообразието“ – тематична изложба за река Марица с акцент върху нейното биологично разнообразие. Изложбата разкрива по интересен и въздействащ начин природното богатство на реката, някои от най-ценните видове животни, както и начините за тяхното опазване. Реалистични макети на животни, срещани по поречието на река Марица, завладяващо кратко видео към изложбата и образователни табла представят историята, географията и екологията на реката.

Студентите от два факултета на ВТУ – Исторически и Филологически от 5 специалности представиха биоразнообразието на река Янтра и разкриха природните приложения в живота на хората. Студентите са от специалностите „Културен туризъм“, „Регионално развитие и геоикономика“, „Приложна лингвистика с два чужди езика и международен туризъм“, „Педагогика на обучението по история и география“, „Педагогика на обучението по български език и история“. Студентските проекти са реализирани по учебните дисциплини „Екотуризъм“ и „Защитени природни обекти“, а подготовката за студентския семинар и куиз е осъществена под научното ръководство на гл. ас. д-р Тамара Драганова.

Събитието бе завършено с провеждане на географски куиз на тема „Природата в нашия живот“, в който взеха участие 4 отбора.

Представените примери за институционално взаимодействие между РИОСВ и ВТУ целят осигуряване на качествено образование и институционална ефективност в процеса на обучение на младите хора, обвързано между теорията и практиката, между формалното и неформалното образование, между задълженията и отговорностите като отговор на актуалните образователни промени, глобалните проблеми

и устойчивото развитие, актуалните потребности от една страна, но и изисквания от друга страна на обществото. В подкрепа на тезата е и заявеното становище, че отговорността е свързана с личността и институцията, базирани на отношенията администрация-наука-бизнес, които „възникват натурално от естеството на дейности в тези области, но качеството и полезността на тези взаимодействия могат да бъдат обект на целенасочени действия за оптимизиране на процеси и резултатите“ (Доклад 2023: 9).

Създаването на институционална екосистема на взаимодействия и връзки от дейности с приложен характер е ценност и като такава се изисква да бъде поддържана, съхранена и да се предадат институционално-образователните традиции и да бъдат продължени в бъдеще, независимо от образователните реформи.

Един от фокусите на анализите в цитирания доклад е насочен към ефективното сътрудничество в отношенията между администрация – университет (образование и наука) – бизнес, като са изведени няколко съдържателни аспекта: подпомагане на практическото обучение на студентите; сътрудничество между образователни институции и предприятия; създаване на стратегически партньорства; организиране на редовни форуми, семинари и работилници, на които участниците от всички сектори могат да обсъждат предизвикателствата и възможностите във взаимовръзката; включване на разнообразие от участници и широк диапазон от заинтересовани страни; активно сътрудничество между всички засегнати страни; съгласувано действие за справяне с предизвикателствата и изграждане на по-ефективна взаимовръзка между администрацията, образованието, науката и бизнеса и др. (Доклад 2023: 15-18).

Една от проектните цели пряко кореспондира със съществуващата институционална колаборация между РИОСВ и ВТУ, а именно създаването на партньорска мрежа, за осъществяване на тесни връзки между образование, наука, гражданско общество и бизнеса, в която да се реализират дейности, да се споделят идеи и обменят опит, да има трансфер на знания и умения, иновации и технологии.

Библиография

1. Asenova 2021: Asenova, M. Mezhduintitutsionalno vzaimodeystvie v obuchenieto po opazvane na okolnata sreda. – V: Sbornik dokladi ot Godishnata universitetska nauchna konferentsia 2021, V.T.: Izdatelski kompleks na NVU „Vasil Levski”, 2021. [Асенова 2021: Асенова, М. Междуинституционално взаимодействие в обучението по опазване на околната среда. – В: Сборник доклади от Годишната университетска научна конференция 2021, В.Т.: Издателски комплекс на НВУ „Васил Левски“, 2021].
2. Asenova 2021: Asenova, M. Situatsionen analiz na rezultatite ot natsionalnia konkurs za risunka s istoria na tema „Zeleno badeshte za Evropa“. – V: Sbornik dokladi ot Yubileyna mezhdunarodna nauchno – prakticheska konferentsia “Образованието: класичност и модерност”, (140 години педагогическо образование във Вratsa), V.T.: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 2021. [Асенова 2021: Асенова, М. Ситуационен анализ на резултатите от националния конкурс за рисунка с история на тема „Зелено

- бъдеще за Европа“. – В: Сборник доклади от Юбилейна международна научно – практическа конференция “Образованието: класичност и модерност”, (140 години педагогическо образование във Враца), В.Т.: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий”, 2021].
3. Doklad ot deynost „Provezhdane na 1 br. prouchvane sred zainteresovanite strani za prehoda ot parvi etap „etap na vazstanovyavane (2017-2022)” kam втори etap „etap na uskoreno razvitie (2023-2026)”, zalozheni v Strategiyata za razvitie na nauchnite izsledvania do 2030 g. i Plana za izpalnenie na strategiyata”, Sofia, 2023. [Доклад от дейност „Провеждане на 1 бр. проучване сред заинтересованите страни за прехода от първи етап „етап на възстановяване (2017-2022)” към втори етап „етап на ускорено развитие (2023-2026)”, заложен в Стратегията за развитие на научните изследвания до 2030 г. и Плана за изпълнение на стратегията”, София, 2023].
  4. Zakon za vissheto obrazovanie, 1995. [Закон за висшето образование, 1995].
  5. Zakon za preduchilishtnoto i uchilishtnoto obrazovanie, 2015, v sila ot 01.08.2016. [Закон за предучилищното и училищното образование, 2015, в сила от 01.08.2016].
  6. Naredba № 13 ot 21.09.2016 g. za grazhdanskoto, zdravnoto, ekologichnoto i interkulturnoto obrazovanie. [Наредба № 13 от 21.09.2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование].
  7. Preporaka na saveta ot 22 may 2018 g. otosno klyuchovite kompetentnosti za uchene prez tselia zhivot. [Препоръка на съвета от 22 май 2018 г. относно ключовите компетентности за учене през целия живот].
  8. Strategicheska ramka za razvitie na obrazovaniето, obuchenieto i ucheneto v Republika Bulgaria (2021-2030), 2021. [Стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България (2021-2030), 2021].
  9. Uchebna programa po geografia i ikonomika za VI klas (obshtoobrazovatelna podgotovka), 2020 g., v sila ot uchebnata 2022/2023 g. [Учебна програма по География и икономика за VI клас (общообразователна подготовка), 2020 г., в сила от учебната 2022/2023 г.].
  10. Uchebna programa po geografia i ikonomika za VII klas (obshtoobrazovatelna podgotovka). 2017. [Учебна програма по география и икономика за VII клас (общообразователна подготовка). 2017].
  11. Uchebna programa po geografia i ikonomika za X klas (obshtoobrazovatelna podgotovka). 2018. [Учебна програма по география и икономика за X клас (общообразователна подготовка), 2018].
  12. <https://www.uni-vt.bg/bul/pages/?page=6291> - Studenti po Geografia i Kulturen turizam chestvat 30 godini ot Natura-2000 sas studentski kuiz i seminar za zashtitenite teritorii, 9.10.2023. [<https://www.uni-vt.bg/bul/pages/?page=6291> - Студенти по География и Културен туризъм честват 30 години от Натура-2000 със студентски куиз и семинар за защитените територии , 9.10.2023].
  13. <https://www.riosvt.org/> - RIOSV Veliko Tarnovo, 9.10.2023. [<https://www.riosvt.org/> - РИОСВ Велико Търново, 9.10.2023].

ЗА НЯКОИ ЛИПСВАЩИ ДОБРИ ПРАКТИКИ ЗА ПОДПОМАГАНЕ НА УСИЛИЯТА ЗА ЕФЕКТИВНО ПРИОБЩАВАЩО ОБРАЗОВАНИЕ В БЪЛГАРИЯ

Докторант Десислава Илиева, ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград
dessilieva@outlook.com

FOR SOME MISSING GOOD PRACTICES TO SUPPORT EFFORTS FOR EFFECTIVE INCLUSIVE EDUCATION IN BULGARIA

Desislava Ilieva, PhD Student, South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad
dessilieva@outlook.com

Резюме: В България усилията за подкрепа и осигуряване на пълноценен живот на деца и младежи със специфични заболявания, дефицити и затруднения са все още крайно недостатъчни. Необходимо е да се търсят и прилагат ефективни модели за информиране на обществото за състоянието на детското и младежко здраве, за обучение и самообучение на децата и младежите, семействата, хората около тях, образователни институции и техните служители и т.н., за да се избегне изолацията на децата и задълбочаването на вече съществуващите проблеми. Съществен принос за откриване на възможни добри решения може да дойде по линия на инициативи и програми за създаване на образователни филми и аудиовизуално тематично съдържание, напр. кратки аудиовизуални форми (клипове), които да информират и обучават всички в социалната или образователната верига – от детето и родителите, към неговите асистенти, възпитатели, учители или съученици. Такива практики са добре познати в света, но все още не намират устойчива институционална подкрепа у нас.

Ключови думи: образование, деца, филми, заболявания, здравна култура.

Abstract: In Bulgaria, efforts to support and ensure a fulfilling life for children and youth with specific diseases, deficits and difficulties are still insufficient. It is necessary to search and implement effective models for informing society about the state of children's health, for training and self-education of children and young people, families, people around them, educational institutions and their employees, etc., in order to avoid the isolation of those children or youngsters and the immersion of already existing problems. A significant contribution to the discovery of possible good solutions can come through initiatives and programs to create educational films and audiovisual thematic content, e.g., short audiovisual forms (clips) to inform and educate everyone from the child and parents, to his assistants, educators, teachers or classmates. Such practices are well known in the world, but they still do not find sustainable institutional support in our country.

Key words: education, children, films, disabilities, health culture.

В България проблемите на хората в неравностойно положение са твърде много, специфични и отдавна чакащи решения не само за отделните групи, но и като цяло за тези части на обществото ни, които по една или друга причина изпитват затруднения в личния си живот, социалните взаимодействия или професионалната

реализация. Наследството в държавната политика към тези групи от периода преди 1989 г. слабо кореспондира със съвременните тенденции по отношение на представителството на различните групи хора в едно общество, на включеност, участие и защита на техните права. Това е важно обстоятелство, когато се поставя проблемът за приобщаващото образование на различните етапи.

В публикация на ЮНЕСКО от 11 май 2023 г., свързана с правото на образование и включеността в образователните системи се обобщава, че въпреки усилията от последните десетилетия в световен план милиони деца и младежи все още са силно затруднени или напълно лишени от образование. Твърди се, че „всяко пето дете, юноша и младеж са напълно изключени от образование“ (UNESCO 2023: 1) (1). Като основни причини се изтъкват „бедността, местоположението, полът, езикът, увреждането, етническата принадлежност, религията, статусът на миграция или разселване“, като се отбелязва, че „близо 40 % от децата нямат достъп до образование на език, който разбират, а децата с увреждания продължават да бъдат непропорционално изключени от училище“ и също около 9 милиона момичета в света в начална възраст „може никога да не стъпят на училище“ (UNESCO 2023: 1). Акцентира се, че „около 40 % от най-бедните страни не можаха да подкрепят учащите в риск по време на пандемията, което допълнително демонстрира крехкостта на правото на образование“ (UNESCO 2023: 1).

Засилването на чувствителността и ангажираността към проблемите на уязвими групи с достъпа и включеността в пълноценен образователен процес естествено допринася за увеличаване на усилията за защита на образователните права на деца и младежи в риск. Идеята за развиване на приобщаващо образование е една от най-сериозните стъпки в тази посока. В основата на тази идея стои разбирането, че всички деца и младежи трябва да имат възможност и да споделят общо образователно пространство (класна стая, училище, университет), което ще позволи на традиционно изключени групи или такива със затруднен достъп до образование да бъдат приобщени в собствената си социална среда. И тук не става въпрос основно за деца и младежи с увреждания, но и за хора от малцинства, различни етноси, религии, социален статус и т.н. Също така се предполага, че приобщаващото образование обвързва не само съответната образователна институция като административно и ресурсно осигуряване на обучението, учители/преподаватели и ученици/студенти, а на практика цялото общество: „На училищно ниво учителите трябва да бъдат обучени, сградите трябва да бъдат обновени и учениците трябва да получат достъпни учебни материали. На нивото на общността трябва да се преодолеят стигмата и дискриминацията и хората трябва да бъдат обучени за ползата от приобщаващото образование. На национално ниво правителствата трябва да приведат законите и политиките в съответствие с Конвенцията за правата на хората с увреждания и редовно да събират и анализират данни, за да гарантират, че децата са достигнали с ефективни услуги.“ (UNICEF 2023: 1).

Специалното внимание върху децата и младежите с увреждания идва по линия на факта, че именно тази група много често бива изолирана не само от достъпа до образование, но и като част от общата картина за състоянието на образователни системи, образователни услуги и т.н., „Смята се, че по света има около 240 милиона деца с

увреждания.“ (UNICEF 2023: 1). Пред тях и техните семейства стоят значителен брой институционални, социални, психологически бариери не само по отношение на образованието, но е факт, че се отбелязва „рутинният отказ на вземащите решения да включат уврежданията в училищните услуги“ (UNICEF 2023: 1).

В името на обективността трябва да се отбележат твърде закъснелите, но все пак видими стъпки в посока на въвеждането на модела на приобщаващото образование в България като ратифицирането през 2012 г. на Конвенцията за правата на хората с увреждания, приемането през 2015 г. на Закон за предучилищното и училищно образование, а през 2016 г. на Национална стратегия за хората с увреждания 2016-2020 г. и последвалите я планове за действие и доклади, също приемането на Наредбата за приобщаващото образование през 2017 и т.н. Но въпреки тези позитивни стъпки все още е изключително трудно да се намери конкретна, систематизирана и достъпна информация по всички повдигнати дотук въпроси. Например, броят на децата с увреждания и затруднения в развитието, според данни, представени на официалния сайт на УНИЦЕФ, за България е определен като „предполагаемият“ и е „около 32 000, въпреки че няма пълни данни за точния им брой в страната“. От самата публикацията не става ясно за коя година се отнасят данните, но е отбелязано, че „през учебната 2018 – 2019 г. 22 035 деца с увреждания и специални потребности посещават училища и детски градини“ (UNICEF 2023: 2), т.е. може да се предположи, че с периода на обработка на данните може би говорим за информация, която е оповестена около 2020 или 2021 г. Посочено е, че данните са предоставени от Държавната агенция за социално подпомагане, според официалните заявления за помощ на деца с над 50 % увреждане и от Националния център по общественото здраве и анализи относно броя на децата с под 50 % увреждане. Важно е да се отбележи, че обхвата на термина „специални образователни потребности“ е доста по-голям и не включва само физически, сензорни или ментални увреждания. Второ, няма информация какъв е вероятният процент на необхванати от статистиката деца и младежи. Трето, няма обобщени данни за бежанците и мигрантите. Съответно става много трудно да се прецени и анализира реалната ситуация по отношение на това какви и колко деца и младежи с какви увреждания и затруднения са обхванати и в каква степен са приобщени в системата на образованието в България.

Същевременно, според НСИ към 7 септември 2021 г. от всички хора с увреждания (632 299 човека) 22 248 са деца (НСИ 2022). Разбира се, в тази обобщена информация не са включени деца със специални потребности, различни от физически, сензорни и ментални увреждания. Не е ясно на каква база са събрани и засечени данните, оценен ли е рискът да има деца и младежи, които не са обхванати от официалната статистика. Също така, данните са обобщени за деца и „лицата на възраст 16 и повече навършени години“ от цялата група от 632 299 човека, което не позволява да се обособи групата на младежите и някаква възрастова граница, с която да се обработват данните конкретно за училищното и отделно за университетското образование (16, 18, 24, 30 или дори 35 години). Тук трябва да се отбележи, че в България има групи деца и младежи в риск, които прекъсват образованието си и го продължават на по-късна възраст. Не се откриват обобщени и проследяеми в годините публични данни за тази група.

Следователно не може да се проследи по данните на различните етапи на образование колко деца и младежи със СОП са обхванати и дали броят им се променя и ако се променя, на какво се дължи това. На тази база не е ясно какви последващи действия се предприемат, какъв е ефектът от тези действия и т.н.

На този фон в публикация на Борислава Бабиновска за БТА се представя информация за „общо 24 036 са децата и учениците със специални образователни потребности (СОП), които се обучават в детски градини, общообразователни и професионални училища през учебната 2022/2023 г. Към този брой спадат и учащите в петте специални училища за обучение и подкрепа на ученици със сензорни увреждания. Това сочат данните на Центъра за информационно осигуряване на образованието, предоставени от Министерството на образованието и науката (МОН) в писмен отговор на запитване на БТА.“ (Бабиновска 2023).

И въпреки че можем да предположим, че става въпрос за период от приблизително 5 години (2018 – 2022), а трите посочени източника са официални, които се позовават на официални данни от държавни институции, ясно се вижда разликата (несъответствие) в общата бройка на деца и младежи със СОП, обхванати в предучилищното и училищното образование, която варира между 213 и 2001 човека. Ако приемем данните за достоверни, то това би означавало, че към учебната 2022/2023 г. броят на децата и младежите със СОП значително е нараснал спрямо 2018 – 2019 г. Ако приемем този извод за верен, то е странно защо този факт не предизвиква никаква институционална реакция.

От информацията, публикувана от UNICEF, може да се предположи, въпреки че е отбелязано, че данните са непълни, че има вероятна бройка от 9965 деца, които не са обхванати от механизмите на приобщаващото образование. Естествено възниква въпросът каква образователна подкрепа се оказва на тези деца, които са извън системата на образование и на техните близки. Каква е ситуацията в гимназиалния етап на обучението за младежи с увреждания и специални образователни потребности също е трудно да се проследи по публични данни и доклади. За ситуацията във висшите учебни заведения и центровете за продължаващо образование и обучение също няма обобщена публична информация.

Ясно е, че трудно можем да допуснем, че българската система на предучилищно и училищно образование е обхванала толкова голям брой деца и младежи с увреждания, най-малкото защото реалността оборва това предположение, а и обхватът на специалните образователни потребности (СОП) е доста по-голям от сензорни, физически и ментални увреждания. Например, децата на бежанци също попадат в тази група. И тук естествено възниква необходимостта от интегрирана официална и публична база от данни (или редовни годишни обобщени доклади при спазване на необходимата конфиденциалност), която да предоставя подробна информация за текущата ситуация по отношение на приобщаващото образование и броя на деца и младежи, които се нуждаят и получават подкрепа, както и каква подкрепа. Все пак, не е възможно да се управлява процес, при който няма свързаност между институциите и обмен на информация и за който нито една институция няма актуална и сравнителна информация и няма

проследяемост на тенденции, проблеми и промяната, която предизвиква една или друга мярка или политика. Също така, остава отворен въпросът има ли и какъв е относителният процент на децата и младежите, които не попадат в официалната статистика и по какви причини. Добра практика в посоката би било създаването на институционална свързаност например чрез интерактивен портал с различни нива на достъп (за институции и за граждани), където да е събрана цялата нормативна база, отнасяща се до този въпрос, бързи институционални връзки, демографски данни и статистики, карти за проследяемост, информационни материали, полезни линкове и контакти и т.н. Може да се предоставя информация за родители, учители, директори, за центрове за подкрепа или телефон за психологическа подкрепа, за консултации, възможност за подаване на сигнали за нередности и други подобни. Драстичното изоставане на държавните институции и администрацията по отношение на електронните услуги е в основата на проблема за липсата на обобщена и проследяема публична информация по този и много други въпроси.

В България нормативната рамка, която се отнася до деца и младежи със специални образователни потребности, обхваща базови документи като Конвенцията за правата на хората с увреждания (ратифицирана през 2012), Стандартните правила за равнопоставеност и равни шансове за хората с увреждания са приети от Генералната асамблея на ООН (в сила от 1993), Закон за интеграцията на хората с увреждания (в сила от 2005), Закон за закрила на детето (в сила от 2003), Закона за предучилищното и училищното образование (в сила от 2016), Закон за висшето образование (в сила от 1995), Законът за хората с увреждания (в сила от 2019). Наредбата за приобщаващото образование (в сила от 2017), в допълнение има Национална стратегия за хората с увреждания, Национална програма за заетост и обучение на хора с трайни увреждания, Национална стратегия за учене през целия живот в периода и др. Въпреки някои съществени проблеми в нормативната уредба, например по отношение на Закона за личната помощ (в сила от 2019), много по-важните въпроси остават как и с какъв ефект се прилагат законите, наредбите и политиките, свързани с хората с увреждания, а в случая с децата и младежите със специални образователни потребности. Едва ли е нужно да се припомним дългогодишните протести на майките на деца и младежи с увреждания, но е важно да се подчетае, че един от техните най-сериозни проблеми все още остава неразрешен – какво се случва с децата и младежите с увреждания, когато те навършат пълнолетие и останат сираци и как в такива случаи държавата осигурява достъп до образование и обучение и пълноценно включване, участие и развитие на тези хора. Това е институционална „черна дупка“, в която потъват от години хиляди човешки животи.

По отношение на достъпа до образование в Стандартите на ООН от 1993 г. (Правило 6) са заложени ангажиментите на всяка държава за осигуряване на равнопоставеност на хората с увреждания и специални потребности, като в т. 4 се отбелязва, че „в държави, където образованието е задължително, то трябва да се осигури за хора с всякакъв вид увреждания, дори и в най-тежката им форма, независимо от пола и възрастта им“ (ООН 2000: 30). И още, че такова интегрирано обучение „предполага наличие на преводачески и други спомагателни услуги“, „адекватни“, „съответни“ и „организиран така, че да отговарят на потребностите на хора с различни увреждания“

(ООН 2000: 29). В процеса трябва да бъдат включени колкото се може повече страни – родителски групи, организации на хора с увреждания, неправителствен сектор, обществени групи по местоживееене, учители и училищен персонал и т.н. За това колко от всички добри намерения са останали само на хартия може да се заключи от дефицитите, които могат да се видят с просто око. Например:

- Липсата на целенасочена гъвкава държавна политика и на общоприети консенсусно механизми за активно интегриране на хората с увреждания и на тяхното пълноценно включване, участие и развитие, в частност на ефективни политики за интегрирано образование и обучение и проследяемост на резултатите от тези политики;
- Липсата на активна работа с общности за приемане и развиване на потенциала на всеки член на обществото, национално и по места, в образователни институции, в работна среда и т.н.;
- Липсата на алтернативи за организиране и провеждане на качествено формално или неформално образование и обучение, което да включва хора със и без специални образователни потребности;
- Липсата на обучение и подготовка на участниците без увреждания за работа в смесени групи и в приобщаваща среда;
- Липсата на достъпна среда в образователни институции и организации като цяло – физическа и дигитална;
- Липсата на информационна свързаност, която да улесни взаимодействието между граждани, организации и институции;
- Липсата на интерактивни образователни материали за всички възрасти и за всеки етап от обучението, които могат да се ползват от хора със и без увреждания;
- Липсата на информационни кампании за всички възрасти и т.н.

В тази връзка могат веднага да се приведат и няколко примера за степента на ефективност на приобщаващото образование в България. Например, децата и младежите с нарушения от аутистичния спектър и/или интелектуални затруднения според нормативната уредба могат да започнат своето образование „от 7 годишна възраст, като в зависимост от решението на Регионалния център за подкрепа процеса на приобщаващото образование те биват насочени или за интеграция в общообразователното училище и там работят с помощта на ресурсен учител или се насочват към Център за образователна подкрепа /бившите помощни училища/, където работят в класове с деца с интелектуални затруднения. Няма обособени класове или училища за деца с аутизъм. Някои Центрове към Неправителствени организации извършват тази услуга за работа с деца от аутистичния спектър, но те нямат образователен статут.“ (Ръководство 2017: 5). Нормативаната база е относително уредена за включване на деца и младежи с нарушения от аутистичния спектър и/или интелектуални затруднения в процеса на приобщаващо образование, разработени са методически ръководства за родители и учители, наръчници и други форми на самообучение, подготвят се ресурсни учители и асистенти и т.н. Но в колко от училищата в България има действаща, ефективна и толерантна приобщаваща среда, която да включва и специалисти (не само ресурсния учител и училищния психолог),

които да подкрепят обучението на деца и младежи със СОП, осигурявайки всяка необходима подкрепа, адекватни преводачески и други спомагателни услуги за тези хора. В такива позиции могат да бъдат привлечени и студенти, докторанти и специализанти чрез стажове или практики. Много е важно редовно да се прави оценка на средата, но не административно и на хартия, а като реална социална и образователна ситуация, която изисква много внимание, търпение и отдаденост от всички участници и особено от съучениците на децата и младежите в практикуването на социално взаимодействие и сътрудничество, което е от особена важност за включването, участието и добрите резултати от обучението. Това е изключително важно и за поддържането на ценностите, които ни правят общество и нация. Тук има сериозен дефицит.

Пример за добра практика в това отношение би било изработването на кратки аудиовизуални информационни материали, които биха могли да информират и подготвят съучениците на децата и младежите с нарушения от аутистичния спектър и/или интелектуални затруднения (или със СОП като цяло). Чудесен пример за такива полезни визуализации е анимационният филм „Случват се Удивителни Неща“ (2), който е озвучен и представен с български субтитри. Този филм е част от проект “Amazing Things Project“ на независимия аниматор Алекс Амелайнс, който е насочен към деца на възраст 7 - 11 години и е разработен съвместно с координатора по специални образователни потребности проф. Тони Атууд. Проектът включва поредица от кратки информационни анимационни филми за аутизъм, дефицит на внимание и хиперактивност, дислексия, Синдром на Даун. Най-важното в случая е, че за да се приеме различието в каквато и да е форма, то първо трябва да се разбере. Това важи както за възрастните хора, професионалистите, така и за децата и младежите (съучениците/състудентите). В този смисъл е хубаво да се помисли как да се запознаят и подготвят децата за своите съученици със СОП, как да се подготвят родителите на всички деца за приобщаващия образователен процес, както и учителите, техните помощници и училищния персонал. Чрез изкуството, аудиовизуалните форми и медиите тази подготовка може да се осъществи много лесно и по много по-приятен начин от формални инструктажи и срещи или подробни методики, разписани в десетки страници текстове. Интересен пример за визуализация на аутизма можем да открием в YouTube канала на UNICEF, България в специално създадено видео, което показва как изглежда най-обикновена ситуация като пазаруването в мола през очите на дете с аутизъм (3). Видеото е създадено по повод на Деня за информираност за аутизма от National Autistic Society. Аудиовизуални материали могат да бъдат подготвени и за учителите, ресурсните учители и асистентите на деца и младежи със СОП, например, свързани с различните видове терапии като АВА (Applied Behavioral Analysis/ Приложен поведенчески анализ), ТЕАССН (Лечение и образование на деца с аутизъм и др. нарушения в общуването/Treatment and Education of Autistic and Related Communication Handicapped Children) и др. Като цяло в България все още има сериозен дефицит на качествени и професионално направени аудиовизуални образователни и информационни материали от всякакъв вид, които могат да се ползват от деца, родители, педагози, за информационни кампании или да се прилагат в самото обучение на различните етапи на училищното образование или в университетите. Наложително е да се положат усилия от страна на

държавата за създаване на информационно и образователно аудиовизуално съдържание за деца и младежи със СОП, но и за всички около тях. Може би след това ще дойде моментът да се стимулира и творческото взаимодействие между тези групи и постигането на художествени резултати от това взаимодействие и позитивна културна промяна в България.

Колкото до създаването на образователни филми и аудиовизуално тематично съдържание за деца със или без СОП, най-важното е да се избират точни теми, важни за децата, които да привлекат вниманието не само към здравословния проблем или заболяването, но и да направят света и ежедневието на тези хора по-близък или да ни се предостави възможност да видим света през очите на другия. Необходимо е избраните аудиовизуални изразни средства да са адекватни и внимателно съобразени с възрастта и спецификата на децата, за които са предназначени филмите или видеата. Откровено, с нежност и любов, вдъхновяващо и забавно могат да се разказват истории, да се поставят проблеми и да се предлагат решения. Това е мощно и полезно средство, което в XXI век в България не се използва пълноценно. Още по-смела идея би била организирането на специални аудиовизуални центрове, например към регионалните инспекторати по образованието, където да се разработват и изработват според нуждите кратки аудиовизуални форми – информационни или образователни, игрови модели, експерименти и т.н. Това съдържание може да бъде успешно усвоено и прилагано в STEM центровете в училищата и университетите. В това отношение в България има традиции, сериозни постижения и образователни инициативи още от началото на XX век с Държавния ученически кинематограф (създаден през 1920 г.), спрямо които за съжаление към днешна дата, във века на информацията и комуникациите ние тежко изоставаме.

Много важно е да се подчертае, че предварителната подготовка на всички участници в една социална, културна или образователна комуникация ще спомогне да се избегнат ситуации на унижение и тормоз към деца и младежи с нарушения от аутистичния спектър и/или интелектуални затруднения (а и не само към тях). От друга страна, достъпните форми на информираност (тук е добре да добавим и споделяне на опит, на специфични ситуации и т.н.) са важни и за учителите, за да се избегне напрежението и опасението, че могат да допуснат грешки или да предизвикат неконтролируеми ситуации. Изключително важно е активната информираност да се комбинира със съобразено в учебната програма време за индивидуална и групово работна, съчетана с индивидуален подход и подкрепа. Така всички страни в обучението на практика ще могат да развиват своите социални умения спокойно, спазвайки мек и уважителен тон и в добър микроклимат. Много е важно интериорът в класната стая да бъде съобразен с особеностите на учениците със СОП, както и менюто и напитките не само за по-малките ученици (4). Трябва да се отбележи също, че по отношение на ресурсното обезпечаване на приобщаващото образование не бива да се пренебрегват и всякакви помощни средства за допълваща и алтернативна комуникация, която да подпомага общуването и процеса на обучение като специализирани книги, цветни химикалки, табла със символи, гривни, картинни речници, аудио превод на текстове (за хора с увредено зрение например), приложения, подпомагащи комуникацията или видео уроци, обхващащи по подходящ

начин от информация за политики, програми и права, през спецификата на увреждания или затруднения, поведение и отношение, до адаптирано по подходящ начин учебно съдържание или инструкции за самостоятелна работа, творчество и т.н. Друго важно обстоятелство е споделянето на добри практики или иновации и тяхното приложение и разпространение в държавните политики, в детски градини, училища и университети, в плановете и програми и в образователните ситуации.

Добър пример за приобщаващо обучение и образование може да се открие в комплексната и широка дейност на образователен център „Яника“, който предлага специализирана грижа и обучение за деца и младежи с увреден слух и кохлеарно-имплантирани деца. В центъра специалистите, стажантите, родителите и децата работят активно в индивидуални и групови сесии. Разработени са специални образователни ресурси като ръководство за слухова работа, книги, тетрадки, игри, карти за развиване на паметта, за обучение по жестов език и т.н., предназначени за различни възрасти и съчетани с интерактивни презентации като видеа, например. Нещо повече, в работата в центъра е силно застъпено стимулирането на децата към изкуство и творчество, връзка с природата, към самостоятелна изява и взаимодействие. Децата в центъра са имали възможност да се изявяват три поредни години в лятна театрална работилница, а по различни проекти са развивали своите дигитални умения и първи стъпки в програмирането, снимането на кратки видеа, творческо писане и т.н. На сайта на образователен център „Яника“ са публикувани историите на деца, които преминават през специализираните обучения в центъра, част от които продължават и рехабилитацията си в центъра и обучението си в масови детски градини и училища. Може да се намери и линк към филма „Тихо наследство“, копродуциран от НВО Европа с режисьор Петя Накова, който проследява работата на центъра и хората, които го създават и поддържат в продължение на почти четири години. Филмът се излъчва в 23 европейски страни. Многоплановостта на дейността на центъра, както и доброто дигитално представяне на проблемите, обхвата на дейността, намерените решения и резултатите са много полезни не само за целевите групи, с които центърът работи.

Дейността на образователен център „Яника“ е вдъхновяващ пример за силата и отдадеността на хора, загрижени да осигурят на деца и младежи в нужда качествено образование и качествен живот, които да им позволят да проявят и развият потенциала си. Комплексната работа и отворените взаимодействия с институции, организации, специалисти, творци, родители и деца със и без увреждания е основата за добрите резултати. Подобни модели на взаимодействие и добри практики могат да се адаптират и за масови детски градини, училища и университети, особено в контекста на приобщаващото образование.

Добри примери за приложение на аудиовизуални материали за информиране или обучение могат да се открият и на сайта и каналите за видео споделяне на UNICEF, България. Публикувани са както тематични материали за дейността на организацията и за успешни партньорства, добри практики не само в областта на образованието, видео уроци, но и множество лични истории, които могат да подпомогнат позитивни взаимодействия, прояви на емпатия, приемане и подкрепа.

Добра практика е създаването и организирането, както и подкрепата за тематично ориентирани културни форуми, които да създават мостове и връзки в общностите, но и среда за приемане и подкрепа. В света от години съществуват тематични филмови фестивали, които представят проблемите на хората с увреждания или хора, които се нуждаят от подкрепа като Health for All Film Festival (HAFF) по инициатива на Световната здравна организация, Global Health Film Festival (London), Mental Health Film Festival Singapore, Mental Filmness film festival (Chicago), Go Mental! International Short Film Festival (Berlin) и още много други. В България по линия на програмата „Социално ангажирани изкуства“ на Национален фонд „Култура“ могат да се реализират филмови проекти, свързани с разглежданите проблеми, но самото финансиране е твърде ограничено и като цяло липсва комплексна държавна политика в тази посока.

Като цяло, за да бъде ефективно и успешно приобщаващото образование на предучилищния и училищен етап е необходима специфична гъвкавост на системата, на образователните стандарти и програми, които да позволяват прилагането на индивидуален подход в обучението и вариативност на образователните методи, техники и технологии. Хубаво би било да се помисли как да се съчетаят учене, практикуване, взаимодействие, физическа активност, творчество и технологии, за да може учебният процес да бъде пълноценен, удовлетворяващ и приятен за всички страни. Такъв образователен процес може да включва специални занимания по изкуства, стимулиращи контакт с природата (например отглеждане на растения или животни в училищна среда) и всякакви образователни, културни, творчески и спортни събития, игри и дейности.

За съжаление образователната ситуация във висшите учебни заведения е дори по-притеснителна в сравнение с другите етапи на образование. Отново липсват обобщени данни по години за това колко младежи и по-възрастни хора и с какви увреждания или специфични нужди са били обхванати в системата на висшето образование в България. Със Заповед № РД-01-121 от 29.04.2022 г. на министъра на труда и социалната политика е удължена Националната програма за заетост и обучение на хора с трайни увреждания (5), която вероятно е приета през 2007 година, тъй като обобщените данни по т. I са от тогава и няма данни за следващи години. Според тази национална програма, към 2007 година „структурата на безработните с намалена работоспособност по степени на образование“ е следната – 8.1 % с висше образование, 44.7 % със средно образование, 47.2 % с основно и по-ниско образование (НПЗОХТУ 2022: 2). За съжаление тези обобщени данни няма с каква друга обобщена официална информация да се сравняват 16 години по-късно. Прави неприятно впечатление, че при удължаването на срока на програмата до 31.12.2024 г. самата програма не е актуализирана по същество, а по-скоро козметично и представлява доста повърхностен документ от 12 страници, в който основен акцент е заетостта, без особени мерки за насърчаване на образование, квалификация или преквалификация, които да доведат до пълноценно включване и участие на хора с увреждания или специални нужди в образователен процес или работна среда. Но дори и от този документ ясно се вижда, че голяма част (над 50 %) от хората с увреждания или специални нужди изобщо нямат достъп до образователни услуги или са извън статистиката. Подобна е ситуацията и със заетостта. Към 2007 година

регистрираните безработни с намалена работоспособност са 14 414 (съотношение жени към мъже е 54 % : 46 %.), а заявените работни места за тази социална група по мерки от Закона за насърчаване на заетостта са 3 000, т.е. 79 % остават извън пазара на труда, като се заключава, че „съчетаването на ниска квалификация, недостатъчно образование и здравословни проблеми правят тези лица неконкурентоспособни на пазара на труда“ (НПЗОХТУ 2022: 2). Ясно се вижда за 16 години какви точно резултати са постигнати, за да не настъпи никаква положителна промяна за тази група хора. Изработването и приемането на стратегически документи е само една и може би най-лесната стъпка в сравнение с комплексната, последователна и качествена работа, която трябва да се свърши, за да има наистина осезаема и позитивна промяна за хората с увреждания и специални нужди, за малцинствени и непредставени групи в България. В тази връзка трябва да споменем и няколко документа под общото наименование „Национална стратегия за хората с увреждания“ с различни периоди на приложение, които като общи положения, приоритети, цели и мерки отговарят на международното и национално законодателство, но като съдържание оставят впечатлението за формално отношение, особено ако се сравнят със заложеното в плановете, изготвени на базата на тези стратегии. На сайта на Министерство на труда и социалната политика могат да се открият следните стратегически документи – Национална стратегия за хората с увреждания 2016-2020, План за действие за периода 2016-2018 за изпълнение на Националната стратегия за хората с увреждания 2016-2020, Национална стратегия за хората с увреждания 2021-2030, План за действие за периода 2021-2022 за изпълнение на Националната стратегия за хората с увреждания 2021-2030, Решение на Министерския съвет за приемане на Плана за действие за периода 2019-2020 за изпълнение на Националната стратегия за хората с увреждания 2016-2020 г. и приложението към него, Основни насоки за усъвършенстване на експертизата на работоспособността.

Нека да обърнем внимание на плановете за действие в изпълнение на Националната стратегия за хората с увреждания за периода 2016-2020. В „План за действие за периода 2016-2018 за изпълнение на Националната стратегия за хората с увреждания 2016-2020“, Подприоритет № 2.1. може да се забележи, че по отношение на училищното образование основният акцент е поставен върху развиване на капацитета на учителите и персонала, адаптиране на учебното съдържание и осигуряване на достъпна и сигурна среда. (ПДИНСХУ 2016: 11-14). Като преки бенефициенти по Мярка 2, т. 2.1. са заложили „13 032 бр. подпомогнати деца със специални образователни потребности в общообразователната среда“ към 2018 година (ПДИНСХУ 2016: 12). Предвидена е специална Мярка 3, която се отнася до „осигуряване на професионална подготовка на ученици и на лица над 16 години със специални образователни потребности“, но за голямо съжаление тази мярка е свързана с разработване на учебни програми и учебна документация (ПДИНСХУ 2016: 12). По този подприоритет са предвидени общо 5 мерки за действие.

Интересен момент е, че в Националната стратегия за хората с увреждания 2016-2020 по отношение на висшето образование (Подприоритет № 2.2.) е заложено осъществяването на проект „Подкрепа на уязвими групи за достъп до висше

образование – фаза 1“ по Оперативната програма „Наука и образование за интелигентен растеж“ (НСХУ 2016: 21). Заявката е, че „по проекта ще се осигурят условия за подпомагане на младежи с увреждания за кандидатстване и обучение във висши училища, като осигуряване на технически приспособления за достъп до сградите и сградния фонд на висшите училища, осигуряване на специализирана техника и специализирани софтуерни програми за подпомагане на обучението на лица със сензорни увреждания и на лица с физически увреждания, организиране на специални курсове за ученици, студенти, специализанти и докторанти с увреждания, адаптиране на учебните материали, които да са достъпни за лицата с увреждания (специални образователни потребности), провеждане на кандидатстудентски курсове, осигуряване на учебници и учебни помагала, заплащане на наем за студентски общежития, осигуряване при необходимост на консултанти за лицата със сензорни увреждания, провеждане на информационни кампании с цел популяризиране възможностите и условията на висшите училища да приемат и обучават младежи от уязвими групи“ (НСХУ 2016: 21-22). Но тази програма не е отразена в плана за действие в Подприоритет № 2.2., Мярка 1. На официалния сайт на МОН едва на 07.12.2021 г. е публикуван за обществено обсъждане проект на Насоки за кандидатстване по процедура BG05M2OP001- 3.019 „Подкрепа на уязвими групи за достъп до висше образование“. Това се случва година след изтичането на периода на обхват на стратегията и приемането на нова до 2030 година.

Прави неприятно впечатление липсата логика и последователност по отношение на плановете за действие за различните периоди. В „План за действие за периода 2019-2020 за изпълнение на националната стратегия за хората с увреждания 2016-2020“ вече е включено и предучилищното образование в Приоритет 2, който се отнася до „осигуряване на равен достъп до включваща образователна система на всички равнища и възможности за учене през целия живот“ (ПДИНСХУ 2019: 8). За предучилищното и училищното образование са предвидени три мерки, които могат да се обобщят по следния начин – изграждане (или все още търсене) на успешен модел за приобщаващо образование, осигуряване на екипна подкрепа за деца, обучаващи се в общообразователна среда, подобряване на условията за обучение в националните училища по изкуства и култура (ПДИНСХУ 2019: 8-10). Предвидени са и проекти по оперативните програми в тази посока – Проект BG05M2OP001-3.005-0004 „Активно приобщаване в системата на предучилищното образование“, по който се предвижда „1 500 обучени учители от детски градини да прилагат скрининг теста за установяване на риск от обучителни затруднения при деца от 3 години до 3 години и 6 месеца“ и за училищното образование е Проект BG05M2OP001-2.011-0001 „Подкрепа за успех“, чрез който ще бъдат обхванати 100 000 ученици „с пропуски при усвояване на учебното съдържание и със затруднения в обучението за предотвратяване на риска от отпадане от образователната система“ (ПДИНСХУ 2019: 9). По отношение на Мярка 2: Осигуряване на екипна подкрепа за децата и учениците със специални образователни потребности, които се обучават в общообразователна среда, освен обучението на специалисти е заложено и гарантирането на „правото на равен достъп до включваща образователна система на всички равнища и възможности за учене през целия живот на децата с увреждания“, като това е предвидено

да се осъществява чрез „проверки в държавни, общински и частни училища, детски градини и ясли, центровете за подкрепа за личностно развитие“ (ПДИНСХУ 2019: 10). Тази част буди истинско недоумение с изцяло административното си изпълнение без никаква реална и пряка подкрепа за самите деца и младежи и то вече във втория цикъл на изпълнение на дейности в съответствие с Националната стратегия. Като цяло индикаторите за изпълнение на този подприоритет са отново формални и дори и привидно да кореспондират с необходимото повишаване на нивото на ефективност на процесите на равноспоставеност, приобщаване и подкрепа на децата и младежите в риск или със СОП в образователния процес според международните ангажименти и документи, които сме ратифицирали и приели, то не са ясни резултатите и последващия ефект за целевите групи. Реалната ситуация е изключително тежка, а ефектите от осъществените стратегии, планове и проекти и усвоените милиони са доста неясни и спорни. Леко изключение прави закъснялото (и като действие и според Плана) приемане на Закона за българския жестов език, който влиза в сила от 06.02.2021 г. и който все пак е факт.

По отношение на висшето образование се наблюдава пряка приемственост в модела на формално институционално отношение, като отново е заложена една единствена мярка, която се отнася до „осигуряване на облекчени условия за прием на студенти, докторанти и специализанти във висшите училища“, като се предвижда освобождаване от такси за обучение на студенти с трайни увреждания със 70 и над 70 % и облекчени условия за отпускане на стипендии на студентите, докторантите и специализантите (ПДИНСХУ 2019: 10-11). Напълно идентично с предишния План за изпълнение за периода 2016-2018. Освобождаването от такси за обучение и облекчените възможности за стипендии безспорно са важни неща, но това са по-скоро институционални мерки, които без комплексни мерки за пряка подкрепа и стимулиране на достъпа до образование няма да подобрят обезкуражаващата статистика (доколкото я има) за придобиване на висше образование от хора с увреждания или специални нужди или за учене през целия живот. Проблемът е, че в българските условия тази мярка не гарантира нито правото на образование, нито достъпа до образование. Очевидно е, че изобщо не се мисли за качествена и ефективна подкрепа на всички страни, участващи в приобщаващ образователен процес на етапа на висшето образование. И нещо още по-притеснително, тази мярка се предвижда да се финансира от бюджета на съответните висши училища за съответната година, което реално действа с обратен знак, тъй като висшите учебни заведения нямат никакъв икономически интерес да покриват такси за обучение и стипендии от собствените си ресурси и съответно да работят за разширяването на тези групи студенти, докторанти и специализанти. А това е поредният много сериозен и неразрешим проблем, създаден от самата държавна администрация.

В Закона за висшето образование, Чл. 70. (2) са изброени групите студенти, докторанти и специализанти, които имат право на специални облекчения, потвърдени в правилниците за деността на самите висши училища. Липсва групата на бежанците или за хората с хуманитарен статут. Също липсват мониторинг и обобщени данни за това какви специални облекчения се прилагат в цялата система на висшето образование, липсват анализ и оценка на проблеми и предизвикателства, проучване на

добри практики, стимулиране и популяризиране на добри практики и т.н. Генерално липсват всякакви стимулиращи и приобщаващи мерки и всякакви реални политики и институционални стимули за осъществяването им.

На сайта на Европейската комисия са представени принципите на приобщаващо и свързано висше образование, което трябва да „гарантира, че съставът на студентите, започващи и завършващи обучение в европейски заведения за висше образование, отразява многообразието на европейското население, следва да се стремим към подобряване на равнищата на записалите се и завършилите студенти от групите в неравностойно положение и слабо представените групи“ (ЕК 2023); „За да бъдат системите за висше образование, приобщаващи и свързани с обществото, трябва да се осигурят подходящи условия за успех на студентите с различен произход. Това надхвърля въпроса за предлагане на финансова помощ за групите в неравностойно положение, въпреки че тя е от съществено значение за хората с ограничени доходи.“ (ЕК 2023). За да бъде системата на висшето образование приобщаваща и свързана с другите системи в едно общество на местно, регионално, национално и наднационално ниво е необходимо националните органи и институциите за висше образование да предприемат мерки и действия за осъществяване на цялостен, последователен и адекватен подход и подкрепа по отношение на образователния процес и качеството на обучението на хората от посочените групи, да се организират и подкрепят различни форми на наставничество, да се осигури подкрепа за работа в университета и извън него (ЕК 2023). Тук е много важно да се отбележи, че съществуват добри практики по тези направления, но техният обхват е крайно ограничен и не е развит като държавна политика, подпомагана и прилагана от държавните институции в системата на висшето образование.

Също така има един сериозен проблем, който не попада в полезрението на държавата и образователните институции – необходимостта от подготовка и подкрепа за академичния състав и служителите в университетите и колежите за работа със студенти, докторанти и специализанти с увреждания, със специални образователни потребности, от рискови или непредставени групи, бежанци и чужденци. Например, предизвикателството как един преподавател да подготви своето академично занятие при смесени групи, в които например, има студенти със спектър на аутизъм, със сензорни или физически увреждания, с езикови нарушения или езикови бариери, така че занятието да бъде пълноценно за всички участници в образователния процес. Към момента тази специфична задача реално е отговорност само на преподавателите и зависи от тяхната компетентност, съобразителност и човечност и не е предвидена никаква специфична подкрепа за самите тях (за разлика от тези в предучилищния и училищния етап) като обучения, методически указания, медиация и срещи с родители, асистенти, подкрепящи специалисти, информационни материали и т.н. Това е сериозен дефицит в системата на висшето образование.

В заключение е важно да се обърне внимание на чисто човешкия аспект на приобщаващото образование и обучение, което дава шанс на всички участници в образователния процес да развият нови и важни социални и културни умения и компетенции по отношение на приемането на другия, на различния. Това е възможност за

формиране на позитивни обществени нагласи, за пълноценни взаимодействия, за утвърждаване и споделяне на ценности, които подпомагат всеки член на обществото на прояви своите способности и таланти и да бъде полезен за себе си и за другите. Обезкуражаващ факт е, че самите държавни и образователни институции не търсят подкрепа и съдействие от специалисти от сфери, които могат ефективно да подпомогнат процесите на развиване на приобщаващо и свързано образование, каквито например са специалистите по аудиовизуални изкуства и медии или по информатика и програмиране в контекста на осигуряване на дигитални ресурси за обучение и дигитална свързаност, или бизнеса и т.н. Всяка сфера от обществения живот в България като че ли е заключена административно в собственото си поле и по никакъв начин не се стимулират взаимодействия между различните сфери. Това подкопава не само чувството ни за общност, но и всяка възможност за решаване на наболели проблеми и постигане на позитивни резултати, промяна на нагласите и развитие за обществото ни като едно цяло, като осъзната, толерантна и просперираща нация.

Бележки

- 1 Когато публикацията няма автор и дата се посочва собствеността на сайта и годината, в която е посетен
- 2 Анимационният филм „Случват се Удивителни Неща“ може да се гледа на: <https://www.youtube.com/watch?v=R8aqOy-wHY4>
- 3 Видеото „Погледнете през очите на дете с аутизъм“ може да се гледа на: <https://www.youtube.com/watch?v=e2uFy52gXrw>
- 4 Други специфични особености и изисквания към образователната среда и ситуация са подробно разписани в Ръководство за начинаещи учители и терапевти: Обучение на деца с Аутизъм и умствена изостаналост, (2017)
- 5 При цитирането на подобни документи в текста са използвани абривиатурите им и годината на приемане или влизане в сила

Библиография

1. Amazing Things Project, достъпно на: https://amazingthingshappen.tv/?page_id=76, poseteno na 10.07.2023. [Amazing Things Project, достъпно на: https://amazingthingshappen.tv/?page_id=76, посетено на 10.07.2023].
2. Amazing Things Project, Sluchvat se Udivitelni Neshta, dostapno na: <https://www.youtube.com/watch?v=R8aqOy-wHY4>, poseteno na 10.07.2023. [Amazing Things Project, Случват се Удивителни Неща, достъпно на: <https://www.youtube.com/watch?v=R8aqOy-wHY4>, посетено на 10.07.2023].
3. Babinovska 2023: Babinovska, B., Malko nad 24 000 sa detsata i uchenitsite sas spetsialni obrazovatelni potrebnosti v gradinite i uchilishtata v stranata, BTA, dostapno na: <https://www.bta.bg/bg/BTA-plus/391994-malko-nad-24-000-sa-detsata-i-uchenitsite-sas->

- [spetsialni-obrazovatelni-potrebnos](https://www.bta.bg/bg/BTA-plus/391994-malko-nad-24-000-sa-detsata-i-uchenitsite-sas-spetsialni-obrazovatelni-potrebnos), poseteno na 07.07.2023. [Бабиновска 2023: Бабиновска, Б., Малко над 24 000 са децата и учениците със специални образователни потребности в градините и училищата в страната, БТА, достъпно на: <https://www.bta.bg/bg/BTA-plus/391994-malko-nad-24-000-sa-detsata-i-uchenitsite-sas-spetsialni-obrazovatelni-potrebnos>, посетено на 07.07.2023].
4. Evropeyska komisija (EK), 2023, Priobshtavashto i svarzano vishe obrazovanie, dostapno na: <https://education.ec.europa.eu/bg/education-levels/higher-education/inclusive-and-connected-higher-education>, poseteno na 05.07.2023. [Европейска комисия (ЕК), 2023, Приобщаващо и свързано висше образование, достъпно на: <https://education.ec.europa.eu/bg/education-levels/higher-education/inclusive-and-connected-higher-education>, посетено на 05.07.2023].
  5. Evropeyski parlament (EP), 2021, Hora s uvrezhdania: Nova ambitsiozna strategia na ES do 2030, dostapno na: <https://www.europarl.europa.eu/topics/bg/article/20200604STO80506/khora-s-uvrezhdaniia-nova-ambitsiozna-strateghiia-na-es-do-2030-gh>, poseteno na 05.07.2023. [Европейски парламент (ЕП), 2021, Хора с увреждания: Нова амбициозна стратегия на ЕС до 2030, достъпно на: <https://www.europarl.europa.eu/topics/bg/article/20200604STO80506/khora-s-uvrezhdaniia-nova-ambitsiozna-strateghiia-na-es-do-2030-gh>, посетено на 05.07.2023].
  6. Global Health Film Festival, dostapno na: <https://www.globalhealthfilm.org/pages/4-global-health-film-festival>, poseteno na 15.07.2023. [Global Health Film Festival, достъпно на: <https://www.globalhealthfilm.org/pages/4-global-health-film-festival>, посетено на 15.07.2023].
  7. Go Mental! International Short Film Festival, dostapno na: <https://www.gomentalfilmfestival.com/>, poseteno na 15.07.2023. [Go Mental! International Short Film Festival, достъпно на: <https://www.gomentalfilmfestival.com/>, посетено на 15.07.2023].
  8. Health for All Film Festival, dostapno na: <https://www.who.int/initiatives/health-for-all-film-festival>, poseteno na 15.07.2023. [Health for All Film Festival, достъпно на: <https://www.who.int/initiatives/health-for-all-film-festival>, посетено на 15.07.2023].
  9. Konventsiyata za pravata na horata s uvrezhdania, 2012, dostapno na: <https://www.mlsp.government.bg/uploads/38/khu/normativni-dokumenti/-1643283708.pdf>, poseteno na 05.07.2023. [Конвенцията за правата на хората с увреждания, 2012, достъпно на: <https://www.mlsp.government.bg/uploads/38/khu/normativni-dokumenti/-1643283708.pdf>, посетено на 05.07.2023].
  10. McManis 2017: McManis, L. D., Inclusive Education: What It Means, Proven Strategies, and a Case Study, dostapno na: <https://resilienteducator.com/classroom-resources/inclusive-education/>, poseteno na 07.07.2023].
  11. Mental Filmness film festival, dostapno na: <https://mentalfilmness.com/about/>, poseteno na 15.07.2023. [Mental Filmness film festival, достъпно на: <https://mentalfilmness.com/about/>, посетено на 15.07.2023].

12. Mental Health Film Festival Singapore, dostapno na: <https://mentalhealthfilmfest.sg/about>, poseteno na 15.07.2023. [Mental Health Film Festival Singapore, достъпно на: <https://mentalhealthfilmfest.sg/about>, посетено на 15.07.2023].
13. MON 2021: Publikuvan e za obshtestveno obsazhdane proekt na Nasoki za kandidatstvane po protsedura BG05M2OP001-3.019 „Podkrepa na uyazvimi grupi za dostap do visshе obrazovanie“, dostapno na: <https://sf.mon.bg/?go=news&p=detail&newsId=1012>, poseteno na 16.07.2023. [МОН, 2021: Публикуван е за обществено обсъждане проект на Насоки за кандидатстване по процедура BG05M2OP001-3.019 „Подкрепа на уязвими групи за достъп до висше образование“, достъпно на: <https://sf.mon.bg/?go=news&p=detail&newsId=1012>, посетено на 16.07.2023].
14. MON 2023: Priobshtavashto obrazovanie, Normativni dokumenti, dostapno na: <https://www.mon.bg/dyasno-menyu/priobshtavashto-obrazovanie/normativni-dokumenti-2/>, poseteno na 08.10.2024. [МОН 2023: Приобщаващо образование, Нормативни документи, достъпно на: <https://www.mon.bg/dyasno-menyu/priobshtavashto-obrazovanie/normativni-dokumenti-2/>, посетено на 08.10.2024].
15. MTSP, 2023, Strategicheski dokumenti, dostapno na: <https://www.mlsp.government.bg/strategicheski-dokumenti>, poseteno na 16.07.2023. [МТСП, 2023, Стратегически документи, достъпно на: <https://www.mlsp.government.bg/strategicheski-dokumenti>, посетено на 16.07.2023].
16. Naredba za priobshtavashtoto obrazovanie, 2017, dostapno na: <https://sofia.obshtini.bg/doc/%203207191/0>, poseteno na 05.07.2023. [Наредба за приобщаващото образование, 2017, достъпно на: <https://sofia.obshtini.bg/doc/%203207191/0>, посетено на 05.07.2023].
17. Natsionalna programa za zаетost i obuchenie na hora s trayni uvrezhdania, 2022, dostapno na: <https://www.az.government.bg/pages/nacionalna-programa-zohtu/>, poseteno na 15.07.2023. [Национална програма за заетост и обучение на хора с трайни увреждания, 2022, достъпно на: <https://www.az.government.bg/pages/nacionalna-programa-zohtu/>, посетено на 15.07.2023].
18. Natsionalna strategia za horata s uvrezhdania 2016-2020, dostapno na: <https://www.mlsp.government.bg/uploads/38/khu/normativni-dokumenti/strategia-1.pdf>, poseteno na 16.07.2023. [Национална стратегия за хората с увреждания 2016-2020, достъпно на: <https://www.mlsp.government.bg/uploads/38/khu/normativni-dokumenti/strategia-1.pdf>, посетено на 16.07.2023].
19. Natsionalna strategia za horata s uvrezhdania 2021-2030, dostapno na: <https://www.mlsp.government.bg/uploads/38/khu/20rh957pr.pdf>, poseteno na 16.07.2023. [Национална стратегия за хората с увреждания 2021-2030, достъпно на: <https://www.mlsp.government.bg/uploads/38/khu/20rh957pr.pdf>, посетено на 16.07.2023].
20. NSI 2022: Zdraven status na naselenieto kam 7 septemvri 2021 godina, dostapno na: <https://nsi.bg/bg/content/19944/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%81%D1%8A%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5/%D0%B7%D0%B4%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BD->

- %D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%81-%D0%BD%D0%B0-
%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%
D1%82%D0%BE-%D0%BA%D1%8A%D0%BC-7-
%D1%81%D0%B5%D0%BF%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B2%D1%80%D0%B8-
2021-%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0 , Okonchatelni dannii na:
<https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2021-hd.pdf> , poseteno na
07.07.2023. [НСИ 2022: Здравен статус на населението към 7 септември 2021 година,
Окончателни данни на:
<https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2021-hd.pdf>, посетено на
07.07.2023].
21. Obrazovaten tsentar „Yanika“, dostapno na: <https://yanikabg.com/bg/>, poseteno na 15.07.2023. [Образователен център „Яника“, достъпно на: <https://yanikabg.com/bg/>, посетено на 15.07.2023].
  22. Plan za deystvie za perioda 2016-2018 za izpalnenie na Natsionalnata strategia za horata s uvrezhdania 2016-2020, dostapno na: <https://www.mlsp.government.bg/uploads/38/khu/normativni-dokumenti/plan-za-deistvie-2016-2108-za-izpalnenie-na-nac-strategia.pdf>, poseteno na 16.07.2023. [План за действие за периода 2016-2018 за изпълнение на Националната стратегия за хората с увреждания 2016-2020, достъпно на: <https://www.mlsp.government.bg/uploads/38/khu/normativni-dokumenti/plan-za-deistvie-2016-2108-za-izpalnenie-na-nac-strategia.pdf>, посетено на 16.07.2023].
  23. Plan za deystvie za perioda 2019-2020 za izpalnenie na natsionalnata strategia za horata s uvrezhdania 2016-2020, 2019, dostapno na: <https://www.mlsp.government.bg/uploads/35/sv/action-plan-reducing-poverty-2019-2020.pdf>, poseteno na 08.11.2024. [План за действие за периода 2019-2020 за изпълнение на националната стратегия за хората с увреждания 2016-2020, 2019, достъпно на: <https://www.mlsp.government.bg/uploads/35/sv/action-plan-reducing-poverty-2019-2020.pdf>, посетено на 08.11.2023].
  24. Plan za deystvie za perioda 2021-2022 za izpalnenie na Natsionalnata strategia za horata s uvrezhdania 2021-2030, dostapno na: <https://www.mlsp.government.bg/uploads/38/evms/21rh741-plan-2021-2022pr.pdf>, poseteno na 16.07.2023. [План за действие за периода 2021-2022 за изпълнение на Националната стратегия за хората с увреждания 2021-2030, достъпно на: <https://www.mlsp.government.bg/uploads/38/evms/21rh741-plan-2021-2022pr.pdf>, посетено на 16.07.2023].
  25. Standartni pravila za ravnopostavenost i ravni shansove za horata s uvrezhdania sa prieti ot Generalnata asambleya na OON, 2000, Sofia, dostapno na: https://cil.bg/wp-content/uploads/2020/03/standartni_pravila_2000.pdf, poseteno na 14.07.2023. [Стандартни правила за равностепеност и равни шансове за хората с увреждания са приети от Генералната асамблея на ООН, 2000, София, достъпно на: https://cil.bg/wp-content/uploads/2020/03/standartni_pravila_2000.pdf, посетено на 14.07.2023].
  26. UNESCO 2023/2: What you need to know about inclusion in education, dostapno na: <https://www.unesco.org/en/inclusion-education/need-know>, poseteno na 07.07.2023.

- [UNESCO 2023/2: What you need to know about inclusion in education, достъпно на: <https://www.unesco.org/en/inclusion-education/need-know>, посетено на 07.07.2023].
27. UNICEF 2023/1: Inclusive education, dostapno na: <https://www.unicef.org/education/inclusive-education>, poseteno na 07.07.2023. [UNICEF 2023/1: Inclusive education, достъпно на: <https://www.unicef.org/education/inclusive-education>, посетено на 07.07.2023].
28. UNICEF 2023/2: Danni za detsata s uvrezhdania v Bulgaria i po sveta, dostapno na: <https://www.unicef.org/bulgaria/%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B8-%D0%B7%D0%B0-%D0%B4%D0%B5%D1%86%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D1%81-%D1%83%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F-%D0%B2-%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D0%B8-%D0%BF%D0%BE-%D1%81%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0>, poseteno na 07.07.2023. [UNICEF 2023/2: Данни за децата с увреждания в България и по света, достъпно на: <https://www.unicef.org/bulgaria/%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B8-%D0%B7%D0%B0-%D0%B4%D0%B5%D1%86%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D1%81-%D1%83%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F-%D0%B2-%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D0%B8-%D0%BF%D0%BE-%D1%81%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0>, посетено на 07.07.2023].
29. UNICEF, Bulgaria, Poglednete prez ochite na dete s autizam -Den za informiranost za autizma, dostapno na: <https://www.youtube.com/watch?v=e2uFy52gXrw>, poseteno na 10.07.2023. [UNICEF, България, Погледнете през очите на дете с аутизъм -Ден за информираност за аутизма, достъпно на: <https://www.youtube.com/watch?v=e2uFy52gXrw>, посетено на 10.07.2023].
30. Zakon za balgarskia zhestov ezik, 2021, dostapno na: <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2137209455>, poseteno na 15.07.2023. [Закон за българския жестов език, 2021, достъпно на: <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2137209455>, посетено на 15.07.2023].
31. Zakon za intergratsiyata na horata s uvrezhdania, 2005, dostapno na: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135491478>, poseteno na 15.07.2023. [Закон за интеграцията на хората с увреждания, 2005, достъпно на: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135491478>, посетено на 15.07.2023].
32. Zakon za preduchilishtnoto i uchilishtno obrazovanie, 2015, dostapno na: <https://www.navet.government.bg/bg/media/ZAKON-ZA-PREDUCHILISHTNOTO-I-UCHILISHTNOTO-OBRAZOVANIE.pdf>, poseteno na 07.07.2023. [Закон за предучилищното и училищно образование, 2015, достъпно на: <https://www.navet.government.bg/bg/media/ZAKON-ZA-PREDUCHILISHTNOTO-I-UCHILISHTNOTO-OBRAZOVANIE.pdf>, посетено на 07.07.2023].

33. Zakon za preduchilishtното i uchilishtното obrazovanie, 2016, dostapno na: <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136641509>, poseteno na 15.07.2023. [Закон за предучилищното и училищното образование, 2016, достъпно на: <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136641509>, посетено на 15.07.2023].
34. Zakon za vissheto obrazovanie, 1995, dostapno na: <https://lex.bg/laws/ldoc/2133647361>, poseteno na 15.07.2023. [Закон за висшето образование, 1995, достъпно на: <https://lex.bg/laws/ldoc/2133647361>, посетено на 15.07.2023].
35. Zakon za zakrila na deteto, 2000, dostapno na: <https://justice.government.bg/home/normdoc/2134925825>, poseteno na 08.10.2024. [Закон за закрила на детето, 2000, достъпно на: <https://justice.government.bg/home/normdoc/2134925825>, посетено на 08.11.2024].

УКАЗАНИЯ КЪМ АВТОРИТЕ И ИЗИСКВАНИЯ ЗА СТАТИИТЕ

- Ръкописите да се представят с файл в MS WORD, формат А4 – до 30 стандартни страници. Основен шрифт – Times New Roman, 12 pt. Полета на страницата: отгоре – 2,4 см., отдолу – 2,4 см., ляво – 2,4 см., дясно – 2,4 см. Междуредово разстояние – Кратно на 1.1. Отстъп (нов ред на абзац) – 1,25 см.
- Основният текст на статиите да бъде съпроводен в начало-то с резюме на английски език до 300 думи (шрифт Times New Roman, 11 pt., курсив) и да завършва с ключови думи. Заглавията на статиите се изписват на български и английски език на Times New Roman, 14 pt. Имената на авторите се изписват на български и английски език. Посочва се научна степен и звание на автора, e-mail адрес и организация.
- Позоваването на цитираните автори в текста да става в скоби по следния начин – фамилия, година, страница/и. Например: (Мон-тен 1975: 53–54); (Hesse 1970: 124). Ако авторът е представен с различни заглавия от една и съща година, то следва азбучна номерация на кирилица след годината (Бояджиев 2000а: 111); (Бояджиев 2000б: 30).
- Библиографията да бъде в края на статията, подредена по азбучен ред на фамилията имена на авторите. Ако литературата е на кирилица, тя трябва да бъде транслитерирана на английски език.
- Библиографското описание трябва да бъде оформено по следния начин:

- Книга

Ковачевски 1987: Ковачевски, Христо. Куатроченто. София: Български художник, 1987.

- Статия в сборник

Алперс 2003: Алперс, Светлана. История ли е изкуството? – В: Разказвайки образа. Съст. Ирина Генова, Ангел Ангелов. С.: Сфрагида, 2003, 31-51.

Ангелов, Кьосев 1993: Ангелов, Ангел. Традиция и език. – В: Общуване с текста. Съст. Ангел Ангелов, Александър Кьосев. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993, 219-260.

- Статия в списание

Бояджиев 1997: Бояджиев, Димитър, Проверка на хипотезата. – Език и литература, 3-4, 1997, 76-88.

Алперс 1972: Alpers, Svetlana, Alpers, Paul. Ut Pictura Noesis? Criticism in Literary Studies and Art History. – New Literary History. v. III, №. 3 (1972), 437-458.

- Статия във вестник

Иванов 2001: Иванов, Иван. Основаване на Априловската гимназия. – Габровска искра, г. IV, № 53, 03.02.2000